

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫ**

**Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ
ИНСТИТУТУ**

ТОКТОБУБУ ЫСАК КЫЗЫ

**ЖУНГО КЫРГЫЗДАРЫНДА «СЕМЕТЕЙ»
ЭПОСУНУН МАЗМУН
КУРУЛМАЛЫК ОЗГОЧОЛУГУ**

Адистиги 10.01.09 – фольклористика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчи: филология илимдеринин кандидаты

САМАР МУСАЕВ

БИШКЕК - 2010

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ----- **3-6**

1-БӨЛҮМ.

**Жуңго “Семетей ” эпосу жөнүндө
жалпы баян** ----- **7-50**

2-БӨЛҮМ.

**Эшмат Мамбетжусуп менен
Жусуп Мамайдын варианттарындагы
негизги окуялык мазмуну**----- **51-121**

КОРУТУНДУ ----- **122-127**

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР ----- **128-134**

Киришүү

Теманын актуалдуулугу. Жуңго кыргыздарында айтылган “Манас” эпосунун үлгүлөрү менен алатоолук кыргыздарда айтылган варианттарды салыштыра карап көргөндө, эпостун тулкусун кармап турган салттык өзөк окуялар Жуңголок кыргыздарда сакталгандыгын белгилөөгө болот. Мындан, ал жактагы жана бул жактагы варианттардын айырмачылыгы жок деген тыянак чыкпашы керек. Анткени, ар бир манасчынын таалим алуу мектебине, индивидуалдуу чыгармачылык кудуретине, манасчы жашаган социалдык, коомдук жагдайларга, тарыхый кырдаалдарга байланыштуу эпоско карата ар биринин жекече мамилеси, көз карашы болот да, салттык окуяларды сактоо менен өзү тарабынан айрым бир алымча-кошумчаларды киргизишкен. Мындай толуктоолор доордун шартына, саясий-экономикалык абалга ылайыкташтырылып, эпостун тулкусун сиңирет да, элдин басып өткөн турмуш жолун көрсөткөн чыныгы элдик чыгармага айланып чыга келген. Демек, Жуңгодо жашаган кыргыздар менен алатоолук кыргыздарда айтылган “Манас” эпосунун варианттарында, сөзсүз, окшоштуктар да, кескин айырмачылыктар да бар. Мындай иштерди колго алып, изилдөө иштерин жүргүзүү, бизди алда качантан бери эле күтүп олтурат. Ушу күнгө чейин атайы, системдүү түрдө изилдөө иштери жүргүзүлбөй келди. Эпостун окуялар системасы, көркөм дүйнөсү, идеясы, айтуучулук өнөр сыяктуу маселелер али колго алына элек. Улуу Кытай жергесинде жашаган бизге окшогон майда улуттун өкүлдөрү 2 миллиардга чукул кытай элине ассимиляцияланып, сайда саны, кумда изи жок болуп, эл катары жок болуп кетүү коркунучунан сактап турган чоң күч - өз тилибиз менен улуу “Манас” эпосубузду алатоолук кыргыздар кандай изилдеп жатса, биздеги “Манас” да ошондой эле изилденүүгө татыктуу жана муктаж.

Изилдөөнүн объектиси. Жуңго кыргыздарында айтылган

“Манас”, “Семетей” эпосторунун тексттери, манасчы Жусуп Мамай, Эшмат Мамбетжусуптардын өмүр-таржымалы, чыгармачылык өнөрканасы боюнча Жуңгодо жана алатоолук кыргыздарда жазылган эмгектер, С. Каралаевдин, Тыныбек Жапый уулунун варианттары да пайдаланылды.

Изилдөөнүн максаты, милдеттери. Жуңго кыргыздарында “Манас” эпосу өтө кеңири айтылып, эл арасында өтө популярдуу элдик оозеки чыгармага айлангандыгын аныктоо, анын варианттарындагы көркөм нарктарды, жекечилик менен салттуулуктун гармониясын ачып берүү максатын ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттер алдыга коюлду:

- Жуңгоолук кыргыздардагы “Манас” эпосунун сакталыш абалы, жарыялоо маселеси боюнча жалпы түшүнүк берүү;
- Манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгы, ал айткан варианттын сюжеттик куруму, көркөм каражаттарды колдонуу чеберчилигин тастыктоо;
- Манасчы Эшмат Мамбетжусуптун манасчылык бейенесин ачып, анын вариантына, сюжеттик өзгөчөлүктөрүнө баа берүү;
- Ж. Мамай менен Э. Мамбетжусуптун айткан “Семетей” эпосторундагы өзөктүк окуялардын сакталышы жана жеке айтуучулук алымча-кошумчаларын айкындап берүү;
- Алатоолук жана Жуңгоолук кыргыздардагы эпостун негизги каармандарынын образдарындагы орток белгилерин жана айырмачылыктарын белгилөө;
- “Семетей” эпосундагы ички душмандардын жеңилиши – элдик идеянын салтанаты экендигин, ал идея бардык манасчыларда сакталгандыгын далилдөө;
- “Семетей” эпосундагы баталдык сценалар (согуш), минген аттары, жоо куралдары боюнча эки манасчынын көркөм каражаттарды колдонуу устаттыгын тастыктоо;

- Баатырдык эпостордогу архаикалык түшүнүктөрдүн (сыйкыр күчтөрү, кереметтүүлүк) чагылдырылышын белгилеп, эпостун эң байыркы мотивдерди өзүнө сиңиргендигин аныктоо;
- Алатоолук жана Жуңгоолук кыргыздардын эпосторун салыштыра кароо менен андагы өзөктүк окуянын туруктуу сакталгандыгын, салттуулук мүнөзүн айкындоо.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи катары алатоолук кыргыздардагы манастануучу илимпоздордун эмгектери илимий-теориялык жактан таяныч болду. Белгилүү окумуштуулар С. Мусаев, Р. З. Кыдырбаева, Э. Абдылдаев, К. Кырбашев, А. Жайнакова, О. Сарыпбеков, С. Байгазиев, Ж. Орозобековалардын эпосту изилдөөгө арналган эмгектерине таянып иш жүргүзүлдү. Ишти аткарууда адабий аналитикалык, тарыхый-салыштырма методдор ыгына жараша пайдаланылды.

Илимий иштин практикалык мааниси жана жаңычылдыгы Жуңгодогу манасчылар Ж. Мамай менен Э. Мамбетжусуптун варианттарын кытайдагы жана теңиртоодогу кыргыздарга кеңири таратуу, элдин улуттук нарк-насилин, патриоттуулугун, баатырдык духун, улуттук дымагын көтөрүүгө болгон аракеттен улам иштелген бул эмгек Жуңгодогу кыргыздардын руханий байлыгын көтөрүүдө практикалык мааниси бар. Жуңгодогу кыргыздардын арасында эң биринчилерден болуп “Манас” эпосунун “Семетей” бөлүмүндөгү туруктуу сюжеттердин сакталуу жана өзгөрүү процесстерин айкындоого болгон далалат ишке жаңычылдык мүнөз берет.

Изилдөөнүн жеке салымы. Эпостун өсүп-өнүгүш тагдырында чоң манасчылардын ойногон ролу өзгөчө. “Манастын” идеялык, көркөмдүк, коом таанытуучулук касиеттери эң алды менен так ошол чоң манасчылардын деңгээлине, талант дараметине байланышкан. Андыктан, Кытай жергесиндеги залкар манасчылардын айтуусундагы варианттар талдоого алынып, алардын көркөм дүйнөсү, эпостун

салттуу окуяларды сакташы жана өнүктүрүлүшү эң алгачкы жолу системалуу түрдө иликтөөгө алынды.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Иштин кеңири мазмуну боюнча Пекинде, Үрүмчүдө, Артышта, Улуу-Чатта өткөрүлгөн жергиликтүү жана эл аралык илимий-теориялык конференцияларда, симпозиумдарда докладдар окулду. УАК тарабынан сунуш кылынган журналдарда 8 макала жарыяланды. Мындан сырткары жергиликтүү басма сөз каражаттарында бир катар макалалар, китептер жарык көрдү. Илимий иштин концепциялары, жыйынтыктары Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Проблемалык кеңешинде жана Окумуштуулар кеңешинде, К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз адабияты кафедрасында, талкууланды жана жактырылды.

Диссертациялык иштин структурасы. Изилдөө кириш бөлүмдөн, төрт глаадан, жалпы корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

1-БӨЛҮМ

Жуңго «Семетей» эпосу жөнүндө жалпы баян

Жуңго кыргыздары жуңгодогу жашап турган 56 улуттардын катарында өзи тили кыргыз тилинде сүйлөп, өзүнүн ишеним кармаган дини ислам дининин парызын жакшы аткарып, улуттук жөрөлгөлүү кадаа-салттарын демейдеки жашоодон үй-бүлөөлүк турмуш кыймылдарына чейин тунук кыргыз экенин сактап, «Манасты» улуттук белги катары туу тутуп, өзүнүн тарыхтан бери эле кадимки эски элден экенин туюнтуп ары улуттук кадыр-сыйы менен жай жашап келди. Кытай (ханзу) көөнө жазмаларын да кыргыздын ата-бабаларынын ар доордогу окшош болбогон аттары, караган бийликтери же өздөрү ээлеп турган жерлердин жана коңшулаш элдердин абалдары жазылып калган. Ички тууганчылык байланышта урууну сүрүп келет даде көнө кыргызчылык боюнча Ичкилик уруусу жана аркалык сырткы уруулар деп бөлүнөт: чоң уруулардан Кыпчак, Чоңбагыш, Сарбагыш, Черик, Бугу, Найман, Кесек, Кара бостон, Тейит, Дөөлөс, Канды, Абат, Өргүү катарлуу уруулар бар. Орус, Совет жана кыргыздардын аз болбогон илимпоздору 13-кылымдан мурда Энесайдын баш агымынан Тянь-Шандын батышына үркүп келген байыркы кыргыздардын уруулары ичичнде; сару, мундуз, кутчу, аргын, бугу, азык, черик, багыш, кытай, уйыз сыяктуу уруулар болгон. Булар алды-арка болуп, Алтай жана Тянь-Шань тоолорунун этегинде жашаган элдерге кошулуп аралаш жашап калды.

Жарым кылымдан артык мезгилден бери, жуңгодо жашаган кыргыздар чыныгы иш жүзүндөгү аракеттери аркылуу «Манаска» чексиз сыйынып, Бабалар чаң бастырбай коргоп келген, бул улуу мурасты Эшмат Мамбетжусуп менен Жусуп Мамай баш болгон залкар манасчылар, эпосту жаңыртып айтып, көркөм, толумдуу өздүк варианттарын жаратты. Кыргыз окумуштуулары жана башка улуттардан куралган улуттук маданиятты коргоочулар «Манас» эпосун коргоо менен манасчыларды коргоону бир бүтүн карап, көпчүлүк бирдей жактап, өнөрү эл оозуна алынып, аты аттын

кашкасындай танылган таланттарды, айыл-кыштоолордун кокту-колотторун, чамаларынын жетишинче издеп барып, оозеки көркөм аткаруучулардын мурасын кол жазмалап толумдуу деп баалангандарын басмага даярдап, өлбөс өмүр китепте сакталуудай милдетти бүтүрүү менен Ханзу (Кытай) тили баштаган тилдерге которуу ишин илгерилеткен. Жуңгодо «Манас» эпосунун ар кандай жумушу Кыргызстандан кийин колго алынып, көңүл бурулган жумуш болгонуна карабастан, өзүнө таандык өзгөчө байкоолорду талкууга алып, көптөгөн ийгиликтерге кол жеткизди. Бул жерде баса белгилеп айтууга тийиштүү абал, жуңго кыргыздары «Манасты» коргоо, басмадан чыгаруу, изилдөө жүргүзүү, үгүттө сыяктуу иш-аракет алып баруу жактардан Жуңго коминисмтик партиясынын, колдоп-кубаттап, кем-карчыны толуктап берүүсү аркасында бүтүп жатат. Ошол үчүн Кыргызстанда жазылган илимий-изилдөө китептер, жакшы илимий макалалар түрдүү жолдор аркылуу жуңгодогу илимпоздордун колуна жетип турат. Андан тышкары да чет мамлекеттердин Ханзучага (Кытай тили) оодарылган илимий-назариялык куну күчтүү баалуу чыгармалар менен да кеңири танышуу жагдайы жаратылды.

20-кылымдын 60-жылдарынан башталган «Манас» эпосун арналуу Эл ичинен чогултуу, кол жазмага түшүрүү, басмага даярдоо, басмадан чыгаруу кызмат орду курулуп ушул багытта жумуш иштелди. Илгери Эки ирет орчундуу (1961-жыл, 1966-жылдар) чогултулган, кол жазмага түшүрүлгөн материалдарды жаңыртуу, байытуу аракетинин аркасында толумдуу деп саналган варианттардын басма китеп нускасын басып чыгаруу милдет катары күн тартипке коюлду. Канча урпактан куралганына чек коюлбастан эл арасында кеңири тарап, эл жагынан толук кабыл алынып, корголуп, мүчөсү кадимки эле кылымдар бою кыргыздар сактап келген «Манас» жана анын урпактарынын баатырлык даңазасынын үлгүлүү баяны болгон Жусуп Мамайдын 8 урпак «Манасы» менен Эшмат Мамбетжусуптун эки урпак «Семетей, Сейтек» варианттары басмадан басылып чыгып, атбай журтчулукка таанылды. Ханзу (Кытай) жана Уйгур тилине айрым мазмундары бөлүп которулуп, башка улуттардын да «Манастан» үзүрлөнүүсү

ишке ашырылды. 2009-жылы Жусуп Мамайдын Ханзу тилине которулган, 8 урпак «Манастын», 1-урпак «Манас» бөлүмү Шинжаң эл басмасынан басылып чыкты. Арткы бөлүмдөрү арты-артынан басмадан чыгуу алдында турат. Ошентип «Манас» ар кайсы дүйнө элдеринин илим тилинде өзгөчө айтылып, илимий баасы кымбаттап баратты. “Бул эпостун бөлүмдөрү «Сейтектен» кийин да бутактанып уланарын таануу, же андай маалымат мурда эл арасында такыр белгисиз болгон дегендик эмес. Үстүбүздөгү кылымдын жыйырманчы жылдарынын орто чендеринде дүйнөдөн көзү өткөн чоң манасчылардын бири Чоюке мурдатан эле «Манасты» «Сейтектен» кийин да бутактатып, тукумдарын улап айтчу экен. Андан таалым алган С.Каралаев Сейтектин уулу Кенен, анын балдары Алымсарык, Кулансарыкты айтып жаздырган тексттери азыр колубузда турат. Бирок бүгүн илимге белгилүү бизде сакталган варианттардын ичинен Саякбайдан жазылган тексттер гана ошол түрдө бир топ муун жөнүндө сөз козгойт. Калган варианттар бүт баатырлардын үч мууну менен чектелет. Белгилүү чоң манасчылардын ичинен Тыныбек да, Сагымбай да үч муундун чегинде гана айтчу экен.¹

Жуңго кыргыздарында «Семетей» эпосунун мазмуну курулмалык өзгөчөлүгү деген бул тема ушу күндө Жуңгодогу «Манастын» өткөн кылымдан бери изилдөө аянтында үздүксүз тилге алынып келген, эки залкар манасчылар Жусуп Мамай менен Эшмат Мамбетжусуптун вариантын салыштырып изилдөө, бул аркылуу «Манастын» Жуңго айтымындагы өзгөчөлүк, окшоштук жана айырмачылыктарын конкрет жүйөөгө коюу менен эпостун бош калып жаткан айрым маселелерин Ала-тоолук жана Теңир-тоолук эпос изилдөөчүлөргө тапшырмак. Бул мазмунда Жусуп Мамай менен Эшмат Мамбетжусуп варианты Манастын өлүмүнөн башталган кыргыздардын ички кайчылык араздашуу, бөлүүнүдөн турган окуя жана кыймыл-аракеттериндеги окшобостук, өзгөчө айырмалануулар аркылуу бизди улантуу салыштырууга жетектейт. «Семетейдин» Жуңгодогу

¹ «Семетей, Сейтек». Түзгөн Самар Мусаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 5-бет.

варианттарынан тышкары Ала-тоолук манасчылар Тыныбек Жапый жана Саякбай Каралаев варианттарындагы мүнөздүү окшоштуктарда анализге алынат. «Семетейдин» жөрөлгөлүү окуялык системасындагы жаңыртылган жактары окурмандарга тапшырылат. Байыртан сакталган салттык окуя аны оозеки өрчүтүү же өзгөртүү жактардагы чыгармачылык стили чечмеленет. Бул теманын жаңылыгы да, илимийлиги да, тандалып турган жазууга тийиштүү атайын тема экени да атынан билинип турат. Бул Кыргызстан илим салаасы же «Манас» изилдөөчүлөр үчүн эле атайын жаңы эмгек болбостон, жуңго топурагында жашаган, ушул эки вариант менен төтө учурашып турган жуңго кыргыздарына да жаңы самаалык болуп, бут дүйнөдөгү «Манас» таануучулардын улуттук сезимине, илим-маданият турмушуна көркөм үзүр багыштайт.

«Манас» эпосун эң алгач манасчылардын өзү изилдеген деп айтсак болот. Алар Манас баатырдын өмүр тарыхын, элге өткөргөн кызматын из кууп билип, өзүнүн эң сонун табылгасы катары коргоп, элге өзгөчө көркөмдүк менен айтып берүүгө далалаттанган. Кийинки изилдөөчүлөр манасчы аркылуу «Манасты» таанып, «Манас» аркылуу манасчыларды, алардын тарыхый доорун изилдеп келген. Ошентип «Манастын» пайда болуу доорун эпостун өзөгүндө бар болгон орчундуу окуяларды, тарыхый жекелерге туспөлдөш образдарды, мотивдерди салыштыруу, талкуулоо барышында кийинки кезекте изилдөөчүлөр аттап өтө албаган мындай калыптуу көз караштар ортого салынган. Ауэзов Мухтар (1897–1961) Сагымбайдын вариантынан жазган илимий эмгеги менен «Манастын» элдик эпос экенин далилдесе, Бернштам Александр Натанович (1910–1956) 9–кылымга таандык кыргыздарын таштагы жазууларындагы Яглакаркан «Манастагы» Манастын өзү деген көз карашты алгачында ортого салган. Ушул эки «Манас» изилдөөчү эпосту 6–9–кылымда калыптанган деген пикирин коргогон. Юнусалиев Болот Мураталиевич (1913-1970) алгач курама вариантты баш болуп басмадан чыгарган жана ага баш сөз жазган. Макалада: “эпостун тарыхый арка көрүнүшүнө ылайык келген пакиттерди

көрсөтүү менен «Манастын» чыгышына себеп болгон шарттар деп Кыргыздарга каршы Кара Кытайлардын (Кидандардын) баскынчылык чабуулун, 9-, 11-кылым арасындагы окуяларды эсептеген”. Ал түрк элдеринин эпостору менен кеңири таанышып, салмактуу эмгектерди жазган. Жирмунский Виктор Максимович (1891–1971) эпостун негизги окуялары 17-18-кылымдарды күчөгөн ойрот-калмак жортуулуна каршы күрөш дейт. Ал “«Манасты» көркөм мурас катары изилдөөнүн, манасчылардын айтуучулук өнөрүнө баа берүүнүн, образдар системасынын сюжеттери, эпостун жаралуу тарыхы жана тарыхтын чагылдырылышын иликтөөнүн негизги багыттарын аныктады”, Жирмунскийдин бул көз карашы азыр да өз күчүн жогото элек. Мына ушундай үч түрдүү «Манастын» жаралыш доору, тарыхый мезгили жөнүндөгү көз караштар эпостун басмадан чыккан китептер негизинде Аалымдар жагынан толгоно ой жүгүртүп айтылган жүйөлүү көз караштары болгондугу себептүү дүйнө «Манас» таануучулугунда борбордук маселеге айланып келди, ары көптөгөн илимий эмгектерде «Манастын» тарыхый дооруна айтылган, кубатталган илимий пикир катары түз же кыйырдуу түрдө талкууланып, ушул эле көз караштар жүйөлөнүп айтылып келди. Мейли Кыргызстан «Манас» изилдөөсү же Жуңго «Манас» изилдөөсү болсун, азыр «Манастын» пайда болушу, калыптаншты, өркүндөшүү жогорку үч тарыхый көз караштардын баарын өз боюна сиңирип, кемелденгени менен белгиленип турду.

«Манас» оозеки аткаруучулук жагынан эң узак өмүр сүргөн эпостордун бири. Ал 20–кылымдын башына чейин кыргыз эл арасында дээрлик оозеки чебер айтуучулук боюнча сакталып, кыргыздар конуштанган жерлерде эч кандай чектемеге тосулбай, байма-бай айтылып, тарап, калыптанганы боюнча өркүндөдү. 21–кылымга Жусуп Мамайдай алп адамы, Залкар аткаруучусу менен байсалдуу басып кирди, ары Жусуп Мамайдын артынан жетилип чыккан жоон топ «Манас» айтуучулары менен дагы эле ооздо аткарылса, бир башка күч демегендей эбегейсиз бийиктигин белгилеп келди. Ушул учурда мейли артистикке тарбияланган аткаруучу аркылуу же эпосту

өздүгүнөн өздөштүрүп жетилген манасчылар болсун, атайын гана ушул өнөр менен аты чыккан манасчылардын саны кыйла бар. Мындай асемдик көрүнүш кыргыз элинин «Манасты» ынтызарлык менен жактырып угуп, колдоп, үгүттөп, жылуу кабыл алып, чын пейлинен урматтап турганынан билинди. Мамлекетибиз жуңгодо «Манас» Теңир-Тоонун түндүк жана түштүк жагында жашаган Кыргыздардын ичинде илгертеден өздөштүрүлүп, уюп, калыптанганы боюнча сакталып, айтылып келген. мында айкындаштырып алатурган маселе Жуңгодогу «Манас» кайдагы «Манас» деген суроого берилүүчү жооп. Теңир-Тоолук кыргыздар коргоп келген «Манастын» түп төркүнү баягы эле Ырчы уул жараткан жомок жана ага кийинки доорлордо аты белгисиз кеткен Кыргызстан жана Жуңго чек арасы айрылбаган кездерде карым-катышы бекем болгон эки жак кыргыздардын арасындагы манасчылардын өзгөчө бириккен аткаруучулук өнөрлөрүнүн туундусу деп кароого болот. 20–кылымда эле жашап, эл жагынан жакшы манасчы деп атак алган ары айткан «Манасы» колжазмага алынган Теңир-Тоолук манасчылар Жусубакун Апай, Эшмат Маметжусуп (1880–1963) сыяктуу чыгаан манасчылар жигиттик курагында Ала-Тоолук кыргыздарга барып чоң манасчыларды ээрчип, канча жыл «Манас» үйрөнүп, анан кайтып келип өз эл-жеринде манасчылык өнөрүн өрчүткөнү 1916-, 1936-жылдардагы «Үркүндө», жан сактоо издеп келген кыргыздар арасында «Манасты» жалпы эле толук билген Сагымбай, Саякбай, Актан Тыныбек сыяктуу манасчылардын эли менен келип, Теңир-Тоолук кыргыздар менен кыска убак аралашып, кыйынчылык тартпастан жайбаракат жашап, кайта элине кеткениндей чындыкты баса белгилөө керек. «Сагымбай жомок айтуудан башка өмүрүндө эч кесип кылбаган, үй-бүлөсүн жалаң ушул «Манас» айтуудан тапканы менен баккан адам болгон, жадаса 1916–жылы үркүндө Кытай жерине качып барганда да үй-бүлөсүн «Манас» айтуу менен багып, эл кырылып жаткан оор ачарчылыкта бала-бакырларын аман алып калган».¹ «Жуңго Кыргыздары мурунтан «Манасты» жакшы коргоп, бай өнүктүрүп келгенин жогорку

¹ Манас Энциклопедиясы», 1-том 220-бет.

абалдардан байкагандан тышкары жана Теңир-Тоонун этегинде төрөлүп канча урпак ата-бабасы жашаган жерде өсүп-өнүгүп эл моюндаган манасчы атыккан атактуу адамдардын жашап өткөнүн, ошолордон оозеки салттык наркын, көөнөрбөс мурасын бекем коргогон Жусубакун Апай, Темир Турдумамбет (1907-1960), Эшмат Мамбетжусуп (1880-1963), Осмон Намаз (1896-1967), Кабылакун Маданбек (1898-?), Шаабай Чолу (1919-), Осмон Маты (1906-), Балбай Мамай (1896-1939), Ыбырайым Акунбек (1882-1959), Өмүрбай Дергенбай (1904-?), Токтакун Адыке (1915-?), Маамыт Салмаке (1928-?), Мамбеторозо Борбош (1935-?), Бэкир Малай (1926-?), Ташкоргон Тагармадан Кадыр (1894-1964) сыяктуу «Манастын» окшобогон мазмундарынан кеңири айткандар өткөн болсо, азыр көзү тирүү өздүк вариант жаратып турган манасчылардан Жусуп Мамай (1918), Молдек Жакып (1920-2008), Мамбетаалы Аламан (1948), Таабалды Керим (1922), Сартакун Кадыр (1944), Аканбек Нуракун (1924), Абдыбек Өскөн (1979), БирназарТурсун (1978) сыяктуу манасчылар эпостун изин суутпай тирүү бойдон жаңыртып улантып келишет. Ал тургай жуңго манасчыларынын ичинде Муса Якуптай (1914–?) Уйгур адам «Манасты» көркөм айтып өткөнүндөй чыныгы абал да болгон. Ал манасчын варианты 1964-жылы кол жазмага алынып, азыр даярдалган нускасы басманын жарыкка чыгаруусун күтүп турууда. Теңир-Тоолук кыргыздарда жогоруда аты аталган манасчылардын ичинен Жусубакун Апай кыргызстандык манасчы Сагымбай Орозбаков менен «Манасты» тең үйрөнүп, 1916–жылы Жуңго Шинжаң Акчий ооданы Карачий айылында «Манас» айтуучулук боюнча, ал айткан жомок эл жагынан жогору бааланганы белгилүү. Ал эми Балбай Мамайдай калыс «Манас» жыйноочу жагынан эпостун алдынкы үч урпагы «Манас», «Семетей», «Сейтектин» кол жазмага түшүрүлүп, аны Жусуп Мамай жатка үйрөнгөнү илимге ашкере коюлган маселе. Эшмат Мамбетжусуп да Сагымбай, Жусубакундар менен бирге аралаш жүрүп «Манасты» жакшы ийгерип, атактуу манасчы болгон. Анын «Манастын» жети урпагынын баатырлык баянын биле турганын 1961–жылы эпос жыйноого катышкан

баардык «Манас» күйөрмандары айтып жүрүшөт. “Манасчы ошол кезде 84 жашта болуп, эпостун алдынкы үч урпагынын мазмунун кыскартып, 17 миң сап айтып жаздырган”¹ Ал айткан 1-урпактын айрым Ханзуча (Кытай тили) котормосу 3300 сап чамасында 2003–жылы 5–айда Жуңго адабият көркөм өнөрчүлөр бирикмеси басмасынан басылып чыккан «Кыргыз элдик адабият тандалмаларынын» 2–томунда жарыяланды. 2-, 3-урпактын мазмуну бириктирилип, бир том боюнча Кыргызчасы өз өңүндө сакталган калыбы менен 2003-жылы 7-айда «Кызыл Суу Кыргыз басмасы» жагынан 12300 сап болуп басылып чыкты. Ыбырайым Акунбек манасчыдан «Манастын» кийинки беш урпагы «Кененим», «Сейит», «Асылбача-Бекбача», «Сомбилек», «Чигитейлердин» негизги окуялык мазмуну Балбай жагынан кол жазмага түшүрүлүп, Жусубакун Апайдын алдыңкы үч урпактын мазмунуна тиркелип, сегиз урпактык Балбай Мамайдын варианты кол жазма боюнча даярдалган. Мындай түрдүү варианттардын жуурулуштурулушу негизинде түзүлгөн Балбай Мамайдын варианты азыр ушу күндө биз айтып басмадан чыгарып, изилдеп олтурган залкар манасчы Жусуп Мамайдын вариантынын башаты эле. Осмон Намаз, Осмон Маты, Опаз Жаркынбай, Токтакун Адык сыяктуу Семетейчилер «Семетейдин» салттык окуясы толук сакталган өздүк варианттарын 1964–жылдары уюм кызматкерлерге айтып жаздырган. Бул варианттар да учурда басмага даярдалып, басманын кезегин күтүп турууда. Ал эми 1–урпак «Манастын» өзнүө таандык жөрөлгөлүү баяндарынан 2000 саптан 3000 сапка дейре айтып жаздырган манасчылардын варианттары эле онго жакындап барат. Кортундулап айтканда, Теңир-Тоолук кыргыздарда түптүү, тамырлуу «Манастын» корголуп келгени манасчылардын санынын көптүгү, алардан жазып алынган мазмундардын кундуулугу менен ашкере күч көрсөтө алат.

Жусуп Мамай варианты алгы муун залкар манасчылардын варианты негизинде сөөгү түзүлүп турактанып, кайта-кайта бышкталып, калыпталып бүткөн вариант. Жусуп Мамай «Манас» айтуучулукту кесип катары

¹ Лаңйиң. «Манаска» анализ. – Ички моңгол университет басмасы, 1999. – 184-бет.

карманып өмүрүн, өнөрүн «Манас» менен бириктирип, талантын таптап жетилдирген. Ал мээнетине, жасаган ишине жараша эпосту кыргыз эли самаган бийиктикке жеткизди. Ал «Манасты» канча ирет баштан-аяк кайталап айтса да, эпостун окуялык жөрөлгөсүн, мазмундагы көркөм байыркы каражаттарын, эпостук курулуш келбетин жоготпостон, чыгармачылык боюнча өөрчүтүп, кулпуртуп айтты. Жусуп Мамай вариантына канык ар кандай инсан жалындуу сезим менен бул вариантты «Манастын» жакшы тексти экенин айтпай тура албайт. Атайын эпос изилдөө менен алпурушуп жаткан ар улут мамандары бул вариантты Азия-Европа элдеринин, түрк тилдүү тектеш улуттардын эпостору ичинде, дагы «Манаска» өкүлдүк эткен «Мажму-ат-таварихтеги» эң алгачкы эпостун мазмуну, Чокон, Радлов варианттары, Тыныбек, Сагымбай, Саякбай, мамлекетибиздеги Эшмат Мамбетжусуп варианттары баш болгон калың жазма тексттер менен салыштырып келгенде, Жусуп Мамай варианты ошолордо сакталган бардык негизги үлгүлөрдү өзүнө камтыгандан тышкары, көркөм жүйөөлүү өөрчүтүлгөн өзгөчөлүгүн таамай айгинелеп тура алганы менен жакшы бааланат. Манастын баатырдык олуя адамдык образы байыркы негизинен күчөнтүп толумдуу жараткан. Эпос системасындагы атасы Жакыпбай, акылчысы Бакай, жубайы Каныкей, өзгө уруктан болгон досу Алмамбет сыяктуу чөйрөсүндөгү адамдарын жана душманы болгон Жолой, Алооке, Коңурбай, Нескара, Шоорук сыяктуу тескери каармандарын тегинде бар болгон мүнөздөмөлөрүн өз өңүндө коргогондон сырт, ар бир элдин негизги адам образдарынын эли-жери, иш-аракети, Манаска кылган кызматы же болбосо Манас менен касташып, урушуп жоготулушундагы себептер сыяктуу зарыл каражаттар менен толуктап, чиеленишкен окуялыкты бирде параллель буктурма жолдо алдыңкы урпактын жигине катып, кийинки урпактарда жүйөөлүү чечип, эпостун курулмасын көркөм кеңейтип, окуялыктын тартибин чебер ыңгайлаштырган. Байыртатан эпосто сакталып келген салттык окуя, салттык туруктуу ыр саптар, салттык мотивтер ырааттуу жумшалуу менен бирге манасчынын чыгармачылык тажрыйбасына шай

жаңы түзүлүштү түптөгөн. Жусуп Мамай калыптанган манасчылык чөйрөдө өсүп жетилгендиктен, «Манасты» кол жазмадан жатка алып да, оозеки аткаруучулук боюнча угуп да үйрөнгөн. Өзү аткаруучулукка жүргөндө башка манасчылардагы артык өрнөктөрдү тынымсыз ийгерген. “Мен үйрөнгөн жомоктун тегин дегеле бузбадым. Майда ишти да унутуп же таштап койбодум. Эл аты, эр аты, жер аты, заттык аттарды өзгөртпөстөн, бар болгон баяндын тилин көркөмдөдүм, жомогун жаңырттым”, – деп белгилеген Жусуп Мамай өзүнүн «Мен манасты кандай айтып калдым» макаласында.

1961-, 1964-жылдары Жусуп Мамайдын манасчылыгы курчуган мезгил болуп, 1966-жылдары «Манас» жыйноочулар чогулушкан 80 ден ашуун манасчынын эң кыйыны, таланттуусу болгону баарыга белгилүү. Дагы бир факт: 1992–жылы Шинжаң чөлкөмү боюнча өткөрүлгөн «Манас» айтуу чогулушунда ар жерден келип катышкан 54 манасчынын теңинен көбү Жусуп Мамайдын варианты боюнча үйрөнүп айткан болсо, 2003-жылы Акчий Ооданы боюнча өткөрүлгөн «Манас» айтуу чогулушунда 80 жаштан 15 жашка дейре болгон 16 манасчынын бардыгы бирдей эле Жусуп Мамайдын вариантын үйрөнүп, айтууга ат салганы ашкере байкалды (мурда бул манасчылардын ичинде «Манасты» бөлөк кайнардан үйрөнгөнү маалым эле). Демек, Жусуп Мамай варианты байыркы эпостун оозеки элдик салттын чыныгы коргоо, аны чыгармачылык өрчүтүү менен көркөмдөп бириктирип элден алганын элге толук кайтара алгандыгы үчүн манасчылардын, атпай кыргыз элинин, «Манас» изилдөөчүлөрдүн алпейим кучагына үзүрлүү кабыл алынды. Ошентип, Жусуп Мамай айткан «Манастын» бул варианты ушул кезде дүйнөдө белгилүү болгон варианттар катарында ары көлөмдүү, ары толумдуу вариант саналып, Жуңго жана дүйнөлүк «Манас» изилдөөсүнүн негизги материалдарынын бири болуп калды.

“Манас ырын жаңырттып айтуу Чокон менен Радловдун кезинде эле көрүнө баштаган. Чокон бул адисти жаратпай, ырдын жөрөлгөлүү нугун канык билген аткаруучуну издеп тапкан”.¹ – дейт казакстандын академиги

¹ «Байыркы ыр аңыздар». – Алматы: Жазушы, 1985. – 119-бет.

Алкей Маргулан. “Сезимтал, көркөм дүйнөнү тааный билген эл «Манасты» айтуучуга салттан четтеп кетүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес. Тескерисинче, манасчынын эпикалык салттын нугуна ылайыктуу кошкон кошумчаларын кубаттап, аны баалай билген. Манасчы чыгарманы айтуу учурунда эпоско алымча-кошумчаларды киргизүү аркылуу аны чыгармачылык менен өнүктүрүп, жаңыртып турган”². Эл арасында тараган уламышта «Манас» көп урпактуу баатырлык баян болгон. жогорудагы маалматтардан дале бул жактагы белгилерди таасын байкадык. Кыргызстанда С. Каралаевден беш урпактын мазмуну жазылып, алдынкы үч урпактын мазмуну басмадан жарык көрүп, кийинки «Кенен» менен «Алымсарык-Кулансарык» 1947-жылы кагазга түшүрүлгөн бойдон кыргызстан фолклор казынасында сакталып калган. Ал эми Жусуп Мамайдын 8 урпактан куралган «Манас» варианты кыргыз жана ар улуттан болгон калайык-калктын сүймөнчүлүгүнө алынып, 2-иреттик көркөм басылышы 2004-жылы Шинжаң эл басмасынан 2 чоң том болуп басылып чыкты. Ушул эле экинчи иреттик таза, көркөм басылышы Жуңго (Кытай) эл Республикасынын Кыргызстан мамлекетине берген оорактуу белек, илимий ийгилиги катары тартууланды. Жуңго «Манас» кызматына ар дайым күйүнүп, кызуу колдоп, Кыргыз улутунун ишин мамлекеттин иштери катарына коюп, орток колго келтирген жеңишинен тең баарланды. Бул эки мамлекеттин достугун күчөтүп, мындан кийинки кол кабыштык ынтымактуулугун дагыда илгерлетүүдө терең мааниге ээ. Эки элдин «Манас таануу» илиминде тажрыйба алышуу, маданият үйрөнүү, илимий изилдөө жайытын кеңиртип, орток көз караштарды бирдикке келтирүү, жаңы байкоолорду ортого салуу жактардан оңтойлуу жагдай жаратылып эле калбай, эң негизгиси, биз мактап олтурган Жусуп Мамай вариантына жаңы тааным, жакшы түшүнүк, оң көз караштар ортого салышына жол ачылды. Жусуп Мамай варианты Кыргызстан журтчулугуна тараган соң, эл «Манаска» туура көз менен кайрылып, ал жактагы улуу варианттарга тикелей салыштырып, оозеки курулмада бүткөн

² Кыдырбаева Р.З. «Алгы сөз». Китепте: «Манас Энциклопедиясы», 1-том. – 18-бет.

салттык баяы, көркөм стили кең-кесири талкуулап, бир уядан учкан «Манастын» баркы-баасы илимий аныкталмакчы. Көп улут аралаш жашаган, көп кырдуу маданият тең өнүгүп, өз ара таасир көрсөтүшүп, кошулуп турган ушул күндө «Манастын» улуттук улуу чыгарма, улуттук өзгөчө маданият белгиси болуп турганы көркөм көрүнүш, Кыргыздын кылымдардан бери сактап келгени манастын баатырлык руху жана «Манастай» зор чыгармачылык табылга болуп эсептелет. Ошол себептүү бир кайнардан таралган «Манас» кайда, качан болбосун, кыргыздын түбөлүктүү мурасы катары дүйнөлүк маданият казынасындагы асыл баалуу байлыктарынын бири болуп даңазалана бермекчи.

Жуңгодо «Манас» менен катар «Семетей» эпосун жыйноо, атайын Семетейчилерди коргоо, алардын айткандарын жазмага алуу жумушу тең жүрдү. 1960-жылдардагы айкын даректерге үнүлгөндө Манасчыга караганда Семетейчилердин көбүрөөк экендигин, ал эми «Манас» эпосунун мазмунуна караганда «Семетей» эпосунун түрдүү айтымдары басымдуу орун ээлегенин билебиз. Ушунча көп чогулган материал менен оозеки көркөм аткаруучулар арасында биз талкууга алып жаткан Жусуп Мамай менен Эшмат Мамбетжусуптун вариаттары салыштырмалуу түрдө окуялык мүчөсү толук, өзгөчө көркөм айтылышы менен Жуңго «Семетей» эпосунун өкүлдүк варианты болуп белгиленди. Мындан башка жуңго Семетейчилеринин абалы жана алардын айткан мазмундарынын кыскача маалыматын төмөнкүдөй айтып өтүүгө болот.

Темир Турдумамбет 1961-жылы 52 жашта болгон Улуучат ооданы Кызылой айылынан, уруусу Черик. Темир Турдумамбет 1961-жылы элдик оозеки казына топточуларга биринчи болуп Жуңго манасчыларынын албан элесин жана орошон чыгармачылыгын таанытып, Жуңго «Манас» эпосунун тунгуч көзү ачылган булагы болгон. Биринчи байкалган манасчы, биринчи жазылган алп жомок, биринчи которулуп басмадан чыккан кыргыздын эң көркөм улуттук чыгармасы. Дал ушундай биринчилерди алганы үчүн бул вариант Жуңго

«Манас» эпосунун улантуу жолун ачкан залкар чыгарма саналып, эл оозунда өзү да көркөм уламышка айланды. 1961-жылы манасчы эпос жыйноочуларга «Манастан» «Алманбеттин арманын» 1000 сап, «Семетейден» «Семетей менен Айчүрөктөн» 2500 сап, «Сейтектен» 400 сап айтып жаздырган. Бул мазмундар Ханзуча (Кытай тили) жана уйгурча которулуп Шинжаңдагы чоң журналдарда жарыяланышы менен эл арасында зор таасир козгогон. Мындагы эң негизги себептерден, улуттук ири чыгармадагы улуттук баатырдык рух, улуттук чыгармадагы улут тарыхы, эл жана эл жашап турган эне мекен таанымы, аны түбөлүк коргоодогу улуттук ыйык милдет. Бул көз караштар көптөгөн окурмандарга ой салып «Семетей менен Айчүрөк», андагы сулуу сүйүү элеси элдин эсинен кетпей койгон. Ошол үчүн бул вариантка көз тийгендей манасчы да 1961-жылы кайтыш болуп, ал айткан жомоктун кыргызча түп нускасы да ушу күнгө чейин табылбады.

Осмон Маты 1906-жылы Улуучат ооданы Кызылой айылында төрөлгөн. 1964-жылы анын айтуусундагы «Семетей» эпосунун вариантынан 9754 сап ыр жазып алынган. Жомоктун көлөмүнө жараша салттык окуялардын толук көркөм камтылышы бул вариантты «Семетейдин» толумдуу варианттары катарында, басмадан өзүнчө китеп кылып чыгаруу жана атайын изилдөөгө алуунун шартына түшүп турат. Элдин жана өкмөт кызматчыларынын сынына толук толгон вариант болгондугу үчүн басмага даярдалып бүттү.

Осмон Намаз 1961–жылы 65 жашында эл оозундагы аткаруучулук даңкы чоң болуп, картайып калганына карабастан жомоктун жөрөлгөлүү окуясын кууп, өзүндөгү чеберликти байкатып айткан. Ошондогу бул вариантты кол жазмага алган адам¹ анын талантына өзүн арнадыбы Семетейчинин жомокту кимден, качан, кандай үйрөнгөн деген аныктамаларды жазбай кеткен. Осмон Намаз жуңго «Манас» тарыхында Семетейчи деген атайын наамга арзыган элдик көркөм

¹ Адыл Жуматурду. Манасчылар жөнүндө анализ. – Бейжин улуттар басмасы, 2007. – 103-бет.

аткаруучу. Ал айткан «Семетейдин» жомогу жалпы 6545 сап ыр болуп, 1961-жылы 3-айдын 31-күнү эл ооз адабият жыйноочулар Алтын жана Токтосундар жагынан кол жазмаланган. Көлөмүнө жараша бул вариант Чыңкожо менен Толтойдун Акункандын шаарын камашынан окуяны баштап, окуянын системасын түзүп, Семетейдин Коңурбай баштаган жоолорун жеңип Таласка жеңиш менен оролгондой мазмундарды баяндайт. Элдин жана өкмөт кызматчыларынын сынына толук толгон варинат болгондугу үчүн басмага даярдалып бүттү.

Орозо Кадыр Артыш шаары Каражүл айлынан. 1964-жылы «Семетей» жана «Сейтек» эки урпактын жомогунан жалпы 7668 сап ыр айтып жаздырган. Түп нускасы азыр ШУАР оозеки адабиятчылар коому «Манас» изилдөө ишканасында сакталууда. Бул варинат да басмага даярдалып бүттү.

Үсөйүн Апдыжапар Улуучат ооданы Канжуган айлынан. 1961-жылы 41 жашында «Семетейди» оозеки угуп үйрөнгөн. «Семетей менен Айчүрөктүн тою» деген мазмундагы вариантын 1961-жыл 6-айдын 3-күнү Үсөналы Алымкул жазып алган. Жалпы 1680 сап ырдан куралган. Бул варинат да басмага даярдалып бүттү.

Айдаралы Таштан 1961-жылы 50 жашта болот. Улуучат ооданы Сымкана айлынан. «Семетейди» 1937-жылы оозеки угуп үйрөнгөн. «Семетейдин Айчүрөктү алышы» деген мазмундагы варианты 1961-жылы 6-айдын 1-күнү Үсөналы Алымкул жазып алган. Жалпы 1040 сап ырдан куралган. Бул варинат да басмага даярдалып бүттү.

Кадыр Байсал 1961-жылы 37 жашта болгон. Улуучат ооданынан болгон. «Семетейди» Советтен чыккан басма материалдан окуп үйрөнгөн. Бул материал Сымканадагы агасы Эминде сакталган. Ал айткан «Семетейдин» мазмунун 1961-жыл 4-айдын 19-күнү Үсөналы Алымкул жазып алган. Жалпы 1760 сап ырдан куралган. Бул вариатта «Семетей» ортодогу орчундуу мазмунунан «Семетейдин Айчүрөктү алышы», «Семетей менен Толтойдун урушу», «Сейтек, Күлчоролордун

Кыязды өлтүргөнү» деген мазмундарды камтыйт. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Жумагул Үсек уулу 1961-жылы 39 жашта болгон. Улуучат ооданы Кызылой айылы Канжуган фермасынан. Уруусу Кандабас. «Семетейди» Эшмакун деген адамдан үйрөнгөн. Анын айтуусундагы «Семетейдин Үргөнчтү кечкени» деген мазмунду Жакып деген адам 1961-жыл 4-айдын 29-күнү жазып алып, Ханзучага (Кытай тилине) которгон. Жалпы 126 сап ыр болгон.

Ыбырай Орозомамбет Улуучат ооданынан. Башталгыч мектептин мугалими болгон. «Семетейди» оозеки угуп үйрөнгөн. Бул вариант 1961-жыл 4-айдын 15-күнү башкалар аркылуу жазылып алынган. Жарымы ыр, жарымы кара сөздөн куралган. Бул вариантта «Семетейдин» ортодогу мазмунунан «Семетейдин Темиркандын шаарынан Таласка келиши», «Семетейдин Айчүрөктү алышы», «Семетей менен Толтойдун урушу», «Сейтек, Күлчоролордун Кыязды өлтүргөнү» деген мазмундарды камтыйт.¹

Сейит Ыбырайым Улуучат ооданы Тоюн айлынан. 1961-жылы 54 жашта болгон. «Семетейди» оозеки угуп үйрөнгөн. Жалпы 3000 сап ыр. 1961-жыл 6-айда Жакып деген адам жазып алган. Бул вариант жыйнак түрүндө көптөгөн кесек мазмундарды айтып өткөн. Мисалы: «Чынкожонун Толтойго айыл болуп көчүп келиши», «Чынкожо менен Толтойдун биригип Акунканга чабуул жасашы», «Айчүрөктүн ак куу болуп учушу», «Семетейдин Айчүрөктү алышы», «Семетей менен Толтойдун урушу», «Кыяз менен Канчоронун Семетейге кастык жасашы» сыяктуулар. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Опаз Жаркынбай уулу 1961-жылы 40 жашта болгон. Артыш ооданы Каражул айлынан. «Семетейди» оозеки үйрөнгөн. Анын айтуусундагы «Семетейдин» мазмуну жалпы 2684 сап ыр болуп, Алтын деген кызматчы аял тарабынан 1961-жылы 4-айдын 11-күнүнөн кол жазмага

¹ Мамбетакун Мамбеттурду. “Манас” эпосунун варианттары жана манасчылар. – Шинжаң эл басмасы, 1997. – 142-бет.

алынган. Бул варианттагы эпостун негизги мазмуну төмөнкүдөй: «Чынкожо менен Толтойдун Акункандын шаарын камашы», «Айчүрөктүн аккуу болуп учуп Семетейди издеши», «Айчүрөк менен Чачыкейдин беттешкени, Ак шумкардын алып кетилиши», «Семетей менен Айчүрөктүн тою», «Семетейдин Чынкожо, Толтойлор менен урушу». Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Абдыкерим Жусупбек 1964-жылы 53 жашта болгон. Улуучат ооданы Дөөлөт ээлигиндеги фермадан, уруусу Тору болгон. «Семетейди» Улуучат ооданы Арабулак айылындагы Орозакун деген карыядан үйрөнгөн. Бул вариантта Семетейдин 40 чорону кырганы, Бейжинге аттанып, Коңурбайды жоготуп, жеңиш менен кайтып келгени айтылат. Көбү ыр саптарынан, бир аз кара сөздөн түзүлгөн бул вариант жалпы 1130 кур сап жазылган болуп, 1964–жылы жазылып алынган. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Исмайылкул Молдо 1961-жылы 52 жашта болгон. Улуучат ооданы Оксалыр айлынан болгон. «Семетейди» кол жазмадан жаттап үйрөнгөн. 1961-жылы 5-айдын 22-күнү Усөнаны Алымкулга айтып жаздырган, жалпы 980 сап ыр. Семетейдин ак шумкарды издеп Үргөнчкө баргандагы салттык окуя баяндалган. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Томук Мамбеталы 1965-жылы 31 жашта болгон. Улуучат ооданы Тоюн айлынан, уруусу Келдибек. «Семетейди» оозеки үйрөнгөн. 1965-жылы 2-айдын 8-күнү Мамбетжума Мамбетемин деген адамга айтып жаздырган, жалпы 665 сап ыр болгон. Бул аткаруучу чакан көлөмдө «Чынкожо менен Толтойдун Акункандын шаарын камашы», «Семетейдин Үргөнчкө аттанганы» сыяктуу салттык окуялар айтылган. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Бекбоо 1885-жылы Улуучат ооданы Кызылой айылындагы Кеңшибер кыштоосунда төрөлгөн. Уруусу Жансүйөр. 1961-жылы 4-айдын 13-күнү 75 жашында «Семетейден» 1632 сап ырды Жакыпка

айтып жаздырган. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Мамбеткадыр Мамбетасан 1905-жылы Улуучат ооданда төрөлгөн. Уруусу Жоош. Анын айтуусундагы «Семетейден» Семетейдин Кызы менен салгылашкандан кийинки мазмундары баяндалган 2369 сапты 1964-жылы Мамбетжума деген адам тарабынан жазылып алынган. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Бактыбай Токо 1964-жылы 57 жашта болгон. Акчий ооданындагы, Кулансарак айылынан. Уруусу Тору. Ал эпостон «Манас», «Семетей» жана «Зарзамандардан» бир кыйла мазмундарды билген. Анын жакшы айтып жүргөн Семетейдин мазмуну «Айчүрөктүн аккуу болуп учканы», «Семетейдин Үргөнчтү кечкени» болуп жалпы 972 сап ыр 1964-жылы Макен деген адам тарабынан жазылган. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Мамбеткан Жолдошбай 1964-жылы 36 жашта болгон. Акчий ооданы Сапарбай айылынан. Уруусу Кутчунун ичинде Күчүгөн. Анын айтуусундагы жомок Семетейден эскертип, «Сейтектин» окуясын кара сөз түрүндө баяндайт. Бул вариант 1964-жылы 9-айда Маты деген адам тарабынан жазылып алынган. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

Өмүр Улуучат ооданындагы Кызылой айылынын Ойтерискен деген жеринен. Ал айткан «Семетейден» үзүндүдө «Айчүрөктүн Чачыкейге жолукканы, ак шумкарды алып качканы», «Семетейдин Үргөнчтү кечкени», «Семетей менен Айчүрөктүн тою», «Семетейдин Толтой менен урушуп жеңгени» сыяктуу мазмундарды ыр менен кара сөз аралашкан курулмада баяндайт. Бул вариант 1964-жылы 12-айда Аблет деген адам тарабынан жазылып, басмага даярдалып бүттү.

Табаалды Керим 1933-жылы туулган, уруусу Кыпчак, азыр дале «Семетей» эпосун жана Өлөң аткарып жүрөт. Кыргыз эл өлөңдөрүн Кыпчак уруусунун жергиликтүү тил өзгөчөлүгү боюнча көркөм, жакшы аткарганы үчүн 2009-жылы сунуш боюнча Мамлекеттик бейзат маданиятын коргоо түрүнө киргизилди. Ары 2007-жылдан бери карай

өкмөттүн камкордук акчасы менен камдалып жашайт. Улуучат Ооданы Бостон Терек айлынан болгон. «Семетейди» ошол айылдагы Ботоной деген адамдан үйрөнгөн. 1961-жылы 3-айдын 22-күнү өзү жазып берген. Бул вариаттагы эпостун негизги мазмуну төмөнкүдөй: «Чынкожо менен Толтойдун Акункандын шаарын камашы», «Айчүрөктүн аккуу болуп учуп Семетейди издеши», «Айчүрөк менен Чачыкейдин беттешкени», «Ак шумкардын алып кетилиши», «Семетей менен Айчүрөктүн тою» сыяктуу салттык окуялар баяндалган. Бул семетейчи ушу күндө да бул мазмунду бөлөк Семетей айтуучулардан көркөм, уккулуктуу аткарат. Андан сырткары азыр Табаалды Керим Жуңго оозеки көркөм аткаруучулардын ичинен Кыпчак элинин салттык той ырларынын, өлөңдүн эң жакшы аткаруучусу болуп, атайын чоң мааракелерге катышып жүрөт. Бул вариант да басмага даярдалып бүттү.

1961-1965-жылдары Бекир Малай, Кален Исмайыл, Маты, Талып Сейит Кадыр, Ыбырайым сыяктуу семетейчилердин Семетейдин окшош болбогон көлөм жана мазмундагы материалдары жазылып алынган болсо да, дареги калып жомоктун мазмуну жоголгон. Дагы бир топ манасчылар «Манастын» мазмунун айтканда «Семетейден» да биле турганын айткан болсо да, эпос жыйноочулар алардын «Манасын» гана жазып, «Семетейдин» атын тизимдикке салып, жомоктун мазмунун жазган эмес.

1992-жылы 8-айда Шинжаң боюнча тунгуч кезектик Манасчылар, элдик көркөм аткаруучулар жыйналышы Акчий ооданында өткөрүлдү. Мында Акчий ооданынан Муталлип Курманалы (1945-2010), Шүкүр Кадыр (1929-1997), Өмүр Мамбет (1924-1997), Сүйүндүк Мүдүн (1977), Артыш шаарындагы Тегирмети жана Каражүл айылынан Турган Жунус (1931), Акканбек Нуракун (1939), Жолдош Мейман, Жүсүп Суйкал (1930), Токолок Кален (1939), Маметжума Алмакун (1937), Турсунбай Ташмат (1950) Жапар Ысак (1922-1994), Улуучат Ооданынан Күлүсүн Эшмат (1948), Абдыкадыр Жусуп (1929), Жумалы Нуралы (1927),

Турган Жума (1932) сыяктуу жөрөлгөлүү, күчтүү аткаруучулар болуп Эл алдында сындалып, төрт, бештен үн алгыны толтура айтып (2000-5000сап ыр) ушу доордогу өкүлдүк оозеки эпос аткаруучулар деп бааланып, тизмеге алынып кесиптик өнөрпоз катары сыйланып келишти. Бул жерде өзгөчө белгилөөгө арзыган эки Семетейчи бар. Алар Муталлип Курманалы менен Күлүсүн Эшмат болуп эсептелет. Булардан Муталлип Курманалы өзүнчө көркөм вариант жаратууга жетишкен.¹ Ушу күндө өзгөчө айтуучулугу менен эл оозуна илинип, кыргыздын улуттук маданиятынын белгилеринин бири болуп турууда. Анын варианты бир канча адамдар тарабынан жазмага алынып сакталууда. Кайра-кайра айтылып жүрүп, бышкан чыгармага айланды. Айрым китеп кылып чыгаруу долборуна киргизилди. Бул вариант Семетейдин көөнө жөрөлгөлүү салттык окуясын өз калыбында сактаган, кыргызстандык залкар манасчы Тыныбек Жапыйдын көркөм стилин жаңырткан. Анткени, Муталлип Курманалы Актан Тыныбектин жээни болот. Бул биздин аябай терең изилдөөбүздү күтүп турган өзгөчө жаңы маселе. Ал эми Күлүсүн Эшмат кызы болсо, биздин изилдемекчи болгон «Семетейдин» жаратуучуларынын бири Эшмат Мамбетжусуптун небере кызы болот. Ал атасынын «Семетей» вариантын жаттап айтып, аны элге жайылткандан башка өзүнүн «Ага–инисинин балдарына» Ата мурасын үйрөтүп, «Семетейдин» жаңы муундарын өздүгүнөн тарбиялап жатат. Ушу күндөрдө залкар манасчы Жусуп Мамайдын туулган күнүн куттуктоо майрамы же кыргыз улуттук маданиятынын күндөрүндөгү зор чогулуштарда Күлүсүн Эшмат кызы жана анын шакирттери атайын чакыруулар боюнча катышат. Жогорку конкреттүү баяндама Жуңгодогу өкүлдүк Семетейчилер жана алардын айтып, жазма текст боюнча сакталып турган жалпы материалдык корунун кыскача тааныштырылмасы.

Биз өзгөчө орун берип, чыгармачылына токтоло турган манасчы,

¹ Лаң Йиң. “Манаска” анализ. – Ички Монгол университет басмасы, 1999. – 265-бет.

семетейчи бул – Эшмат Мамбетжусуп.

«Манастын» тарыхына назар салганыбызда бир топ таланттуу манасчылардын албан элеси көз алдыбызга тартылат. Ошолор болбогондо «Манастын» кудуретине башка ар кандай күч ишендире албас эле.

Эшмат Мамбетжусуп уулу Жуңго кыргыздарынан чыккан өкүлдүк мүнөздөгү манасчылардын бири. Ал угуттуу өнөрү менен эл жагынан бааланып, «Манасты» улантуу, түзүү жана сактоо жумушуна орошон салым кошкон залкар инсан. Анын мурасы биздин көзү ачыла элек изилдөө булагыбыз болуп саналат.

Эшмат Мамбетжусуп 1880–жылы азыркы Кызыл-Суу кыргыз автоном областына караштуу Улуучат Ооданындагы Кызылой айылындагы Арабулак кыштагынан. Уруусу Чоңбагыштын ичиндеги Жансүйөр уругунан болгон. Эшмат атасынын тарбиясын алып, атасынын жетегинде кишилик турмушка, кыргыздын жөрөлгөлүү өнөрү оозеки көркөм аткаруучулукка балалык кадамы менен кирген. Эшматтын атасы Мамбетжусуп колунда бар, аз гана жан сактоо малы менен турмушун тың камдаган эмгекчил адам болгон. Өз кезинде өз айылына таанылган манасчы болгон.

Эшмат элдик жомок, көркөм чыгармаларды аткаруу салтын, айрыкча «Манас» айтууну эң алгач атасынан үйрөнгөн. Он жашынан баштап атасына тек болуп, үйдүн тирикчилик жумуштарына жарап жүрсө, бир жагынан атасы айтып жүргөн «Манасты» оозеки үйрөнө баштайт. Көлөмдүү элдик көркөм чыгармаларды чебер аткаруу салтын сактап келген Арабулак айылынан жомокчу, төкмөлөр, манасчылар бөлөк айылдагыларга караганда көп жана күчтүү чыкчу экен. Ушундай чөйрөдө эс тарткан Эшмат элдин оозеки көркөм аткаруучулукка деген артыкча кастарлоосунан шыктанып чын дилинен берилген. Өспүрүм чагынан «Манас» баштаган элдик баатырлар баянына өтө кумарланган. Буга жараша Арабулак айылында жөрөлгөлүү майрам, аш-той,

чогуучулулуктар чебер аткаруучу өнөрпоздордун талантын көрсөтүү менен кереметтей кызуучулук козгоп, жыйылыштын шаан-шөөкөтү байыркыдай каада-салттуу белгиленчү экен. Эшмат атасы Мамбетжусупту ээрчип дайыма көпчүлүккө барып, өнөрпоздорду көрүп, көзүн кандырып, өзгөчө үлгүлөрдү кабылдап жүргөн. «Эшмат атасынан «Манасты» үйрөнгөндөн бөлөк, башка дагы жакшы жомокчулардан, «Эр Төштүк», «Курманбек», «Кожожаш», «Жаныш-Байыш», «Куш Төрөсү Будаык» сыяктуу кыргыз эпосторун үйрөнгөн».¹ Арабулактын бийи Арзымат өз кезинде атагы алыска тараган өнөрпоз Ырыспайды чакыртып келип, айылдагы зирек, оозеки чебер аткаруучулукка дилгирленген балдарды чогултуп, анын өнөрүн үйрөнүүгө уюштурган. Ырыспай элдик жомок, ыр, көркөм чыгармаларды өспүрүмдөргө атайын үйрөтүп шакирт тарбиялаган. Ошол учурда Эшмат баштаган 16 бала бирге үйрөнгөн экен.

Эшматтын жомокчулукка дагы да бышык көндүрүлүп, жетилген өнөрпоз, чоң манасчы болуп чыгуусуна манасчы Асанбектин тарбиясы зор болгон. Арабулактык байдын кызы Карачачты Мамбетжусуптун табыштыруусу менен Ат-Башылык манасчы Асанбек никесине алат. Эшмат 16 жашында Карачачты эже, Асанбекти жезде карманып Ат-Башыга барат. Асанбек Эшматтын «Манасты» өздөштүрүүгө ошончолук ынтызарланып жүргөн пейлинен көңүлү жылып, ага өз өнөрүн калтырбай үйрөткөн. Эшмат Асанбек манасчынын өнөрүн өздөштүрүү менен чектелип турбай, жалпыга аты маалым Ала-Тоолук чоң манасчы Тыныбек Жапыйдан төрт жыл ээрчип жүрүп «Манас» үйрөнгөндүгү жөнүндөгү даректи атактуу илимпоз Үсөйүн ажы жана залкар манасчы Жусуп Мамайлар өздөрүнүн сурап уккандары боюнча айтып келет. Бул бир тарыхый факт катары Лаң Йиң баштаган «Манас» изилдөөчүлөрдүн эмгегинде кеңири баяндалып келет. Мына ушинтип Эшматтын кырчын жигиттик курагы чоң манасчы, жомокчуларды ээрчип жүрүп «Манас»

¹ Лаң Йиң. “Манаска” анализ. – Ички монгол университет басмасы, 1999. – 182-бет.

үйрөнүү менен өткөн. Ал чакта Россия менен Чиң өкмөтүнүн орто Азиядагы территориялык чеги анык бөлүнгөн болсо да, илгертеден эч кандай тоскоолдуксуз бир-бирине каттап, чукул мамиледе аралаш жашап, чек ара жээгиндеги кыргыздар мурдагыдай эле бейкут жай жашоосун улантып келишкен. Ошол себептүү Эшмат Ала-Тоо менен Теңир-Тоодогу эл ичинде орчундуу тараган элдик адабият менен ырааттуу учурашуу мүмкүндүгүн алган жана андагы асыл үлгүлөрдү кеңири өздөштүргөн. Муну менен Эшматтын билгени көбөйүп, албан жомокторду көркөм аткаруу чеберлиги күн сайын артып өз устаттарындай эле атагы алыстарга угула баштайт.

«Манаска» окшош көлөмдүү салттык жомокторду биринчиден үйрөнүп өздөштүрүү, экинчиден, жомокту өздөштүргөн элдик негизин бузбастан кайра чебер аткаруудай эки шартты орундабай эл жагынан оңой эле манасчы, жомокчу деп даңкталуу болгон эмес. Ал үйрөнүү, өздөштүрүүдөн турган биринчи шартка караганда өздөштүргөн үлгүнү оозеки көркөм аткарып элдик негизге ээ кылуу аябагандай кыл өткөл, оор сынак болгон. Ушул экинчи жолдо манасчынын аткаруучулук таланты белгиленип, өздүк варианттын түзүү жолун баштан кечирет. Кудум «манасчылык - «Манас» жагынан тандалып, такшалып чыккан адамга гана өнөр болуп келди»¹ - дегендей.

Эшмат манасчылыктын көп жактуу шарттарына толук толгон таланттуу манасчылардан болгон. Анын «Манас» айтууну кесип карманып манасчылыгын элге жайылтуусун Арзымат бийдин зарыл көмөгүнөн айрып кароого болбойт. Эшмат элге кайтып келген соң, Арзымат бий аны өзүнө жигит кылып жанында тургузуп эл-журт аралаганда, алыс-жакын сапарларда бирге алып жүрүп, калың эл чогулган оюн-зооктордо Эшматты «Манас» айттырып, аткаруучулук өнөрүн өстүрүүгө жагдай жараткан. Дээринен өзгөчө болгон Эшмат барган эле жеринде элдин үзүрүн кандырып, угармандарга «Манасты»

¹ Адыл Жуматурду, Токтобүбү Ысак. Залкар манасчы Жусуп Мамай. – Шинжаң эл басмасы, 1995. – 554-бет.

аткарганча эле өз талантын тааныта чыккан. Анын манасчылык өнөрүнө конкретүү мисал менен кайрылууга туура келсе, Лаң Йиң жана Мамбеттурдулардын эмгегинде жазылгандай бир ирет Эшмат Марал башында аскердик милдет өтөп жаткан таякесине учурашканы барып, атайын уюштурулган чайда 15 күн «Манас» айткан экен. Угуп олтургандар таң калып, Эшматты «Кыргыздын Торгойу» деп баалашкан. Үй ээси анын алдына ат тартып, үстүнө тон жапкан. 1929-жылы Терек айылында төрт чоң байдын ашы бир берилген. Ашка он сегиз айылдан жана Кыргызстандын коңшу айылдарынан адам көп келип аш жети күнгө уланган экен. Эшмат мындай салтанаттуу жыйылышта талантын чындап өөрчүтүп, угармандардын эсинен кеткис алп манасчылык образын көрсөтүп өткөн. «Манас» эпосун Эшматтай толук, көркөм, айткан манасчыга таң калган кыргызстандык угармандар Теңир-Тоо манасчылыгын моюндап, Эшматты «Талыкпас ырчы», «Жуңгонун булбулу» деп аташкан экен.

Эшмат бала чагынан жомокту оозеки көркөм аткарууга берилип, «Манас» баштаган залкар эпосторду өздөштүрүп манасчы болууга ниеттенген. Ал 16 жашынан баштап чебер аткаруучулукка көндүрүлүп, ушул өнөр менен узак мезгил алпурушкан. ары манасчылыкты өзүнүн өмүр- үндөгү кесиби катары карманып, көркөм өздүк вариантын жаратууга жетишкен манасчы болгон. «Манас» эпосун кыдырып айтуу барышынын узундугу жагынан ал өз алдынча рекорд жараткан өнөрпоз болгон. Ал түгүл 30-40-жылдары Шыңшисей Совет менен болгон чек ара соодасын ачып жиберген кезде, Эшмат үзгүлтүксүз чек ара аттап, кыргызстандык кыргыздар арасына барып «Манас» айтып жүргөн. Ал кыргыз эпосунун мезгил жана мейкиндик, мамлекет чегинен аттап, жалпы кыргыз элине бирдей таралышына орошон салым кошкон манасчылардын бири».¹ Эшматтын сөөгү, муун-кубаты аябай жакшы болгондуктан картайып калган чагында да «Манасты» баралына

¹ Мамбеттурду Мамбетакун. “Манас” эпосунун варианттары жана манасчылык. – Шинжаң эл басмасы, 1997. – 158-бет.

жеткире айткан. Бул корутунду ал калтырып кеткен мурас менен далилденет. Тарыхы кырдаал катаандашкан мезгилдерде да Эшмат көкөйүнө сактаган сыймыктуу өнөрү менен жай жашап келген. 1961-жылы 3-айда «Манас» эпосун текшерип жыйноочулар алгач ирет Эшматка жолугуп, ал айткан эпостун мазмунунан жазып алынат, кайра кайрылып баргынча асыл манасчы бир жыл мурун ааламдан өткөн болот.

Издөнүүчүлөрдүн айтымында, алар «1961-жылы текшерүүгө барып, Улуучаттан аны байкап тапкан. Ошондо ал «Манасты» жети урпакка жетирип айта турганын маалымдаган. Ошол кезде жазып алынган материал «Манас», «Семетей» болуп 17000 саптан артык болгон «биринчи иретки «Манас» жыйноодо (1961-жыл) Эшмат манасчыга Үсөналы Алымкул барып жазган. Эшматтын айтканы байыркы мазмундар көп сакталган, баш аягы жүйөөлүү келген жакшы жомок. Буга жакшы көңүл буруу керек ...».¹

Эшматты көргөн, эч болбосо анын вариантын окуган манаскөйлөр Эшматтын манасчылык өнөрүн жогору баалап, анын кайталангыс талантына даңаза айтпай койбойт. Ал билген элдик көркөм чыгармалар толугу менен жазылып калганда Жусуп Мамайга жете кабар болгон дагы бир улуу бийиктик көз алдыбызда мунар болор эле. Талантты таанытуу кызматы эртерээк жүрбөй, улуттук накай психология боюнча оозеки айтылып келгендиктен, орду толгус өкүнөрлүү маселелер айтсаң айткыдай чыга келет. Эшматтан биринчи жолу «Манас» жазып алынганда эле эпостун алдынкы үч бөлүмүнүн мазмуну жазылган. Так айтканда «Манас», «Семетей», «Сейтектен» турган эпостун алдынкы үч бөлүмүнүн кыргыз эл оозунда кеңири таралган салттык окуясы толугу менен жазылган. «Манас» бөлүмүн Усөйүн Ажы менен Лаң Йиң биригип Ханзучага (Кытай тилине) которгон. Кыргызча түп нуска азыргыча ашкереленбей же өрттөлүп жоголгонбу, накай өзүн окуу

¹ Лаң Йиң. “Манаска” анализ. – Ички монгол университет басмасы, 1999. – 184-бет.

мүмкүн болбогондуктан, башка варианттарга салыштырып же өзүн эле кең-кесири талкууга коюп изилдөөгө алып баруу болбоду. Тек кана Ханзуча (Кытай тилине) которулган «Манас» изилдөө эмгектерде гана сөзгө алынып айтылган мазмундарды билебиз. Биз ушу күндө Эшмат айтып берген «Манастын» мазмунан тек гана Лаң Йиндин илимий эмгегинен үстүрт кабар окуп олтурабыз. Эшмат Мамбетжусуптун варианты болгон «Семетейден» Шинжаң эл адабият көркөм өнөрчүлөр коому «Манас» изилдөө ишканасында үч башка материалды көрүүгө болот. 1961-жылы 3-айдын 31-күнүнөн баштап жазылган Усөналы Алымкулдун биринчи кол жазмасы. Бул жалпы 11070 сап ырдан куралган. Экинчи нускасы болсо биринчинин негизинде оңдоп (иреттеп) эки китепчеге бөлүп жазылган Сакен Өмүрдүн кол жазмасы. Ал үчүнчүсү болсо 1982-жылы 10-ай Бэйжинден май бойок менен басылып чыккан басма нускасы. Бул материалдардын арасында дале биринчи кол жазма адамды өзүнө тартып кызыктырып турат. Анткени ал эч кандай бузулбаган манасчы Эшматтын оозеки мурасы эле .

Эшматтын бул вариантында манастын баласы Семетей небереси Сейтектен турган эки урпак баатырдын өмүр тарыхы, каарымандык иш-аракети кадимкидей эле кызыктуу баяндалган. Эшмат өздүк варианттын жаратканда мугалими Тыныбекти түздөн-түз кайталаган эмес. Эшмат өзүндүк ой-пикир боюнча басым көңүл бурулган элдик маданият топурагына терең сиңип, салттык каармандан, салттык окуяга, эски туруктуу жөрөлгөдөн, өзү таалим алган аткаруучулук мектебинин үлгүсүнөн жандуу пайдалануу, батылдык менен өз өзгөчөлүгүн ашкере байкатып, туруктуу окуя, туруктуу каарман, туруктуу иш-аракеттердин тартиби, туруктуу ыр саптарга чейин элдик айтым, элдик маданият белгилер, демейдеги жөнөкөй абалдар менен жуурулуштуруп айткан. Албетте, күчтүү жомоктук апыртуулар, эң эски жомоктук мотивтерде арбын кездешет. «Семетейди» толук, көркөм айтып, варианты басмадан чыгып элге кеңири тараган Жусуп Мамай менен Саякбай Каралаевге

окшобогон өзгөчөлүгүн ашкере байкатып турат. Баш каармандын түпкү мүнөзүн чагылдыруудагы чеберлиги, салттык окуянын өөрчүтүлүшү жана өзүнүн кошуп турган иш-аракеттин «жөрөлгөгө жууруп» эл кабыл алып турган көркөм айтымын жаратып турат.

Эгерде Эшматты Тыныбек Жапыйдын нак шакирти деп айтууга тураа келсе, эпостон факты табалбайбыз. Жогоруда айтылган Эшматтын манасчылык өмүрүнө айткан баяныбыз болсо эл оозунан жыйнаган дарек гана. Биз эки манасчыдагы Манасты жерлөө менен Семетейдин сырткы келбетин сүрөттөгөн баянды окуп көрүү менен устаз-шакирттик өнөр үйрөнүү же үйрөнгөн өнөрүн иш жүзүндө толук көрсөтүүдөй, эпос жөрөлгөсүндөгү туруктуу окуя, туруктуу каарман, салттык туруктуу тартип жана туруктуу ыр саптардын туруктуулугу жана кубулушун таасын байкайбыз. Эпостун өзүнөн эле жомоктун түп үлгүсүн үйрөнүү жана аны жаңыртып өздүк чыгармачылык законго моюн сундуруу чеберлигин ашкере байкайбыз.

Манастын жерлөөгө катыштуу Жусуп Мамай варианты баштаган белгилүү варианттарда сакталган, туруктуу ыр саптар болсо “Урумдун кызы Каныкей, Манаска күмбөз салдырды. Алты жүз эркеч манына, кыш бышырып бек салды. Акырет жайга барганча, бузулбай турсун деп салды. Жети жүз эркеч манына, кыш бышырып бек салды. Кыямат жайга барганча, кулабай турсун деп салды. Жалгызым жоктоп келгенде, атын байлап жүрсүн-деп, астына мамы орнотту. Атасынын кылганын көрүп окуп жүрсүн деп, ат башындай чоң китеп, ак сарайдын как төрүнө илди дейт. Максаттуу иши бүткөн соң, Каныкей менен Накылай, экөө эки жерде калды дейт. Ногойлор жайлоого чыгып кетти дейт.”¹

Ар кайсы чоң варианттардын бири ушул Манасты жерлөөдө көрүп өткөндөй, Меке, Ажы, Куран, өлгөндүн намазын түшүрүү... сыяктуу Ислам дининин чын керектүү шарттары айтылып, жүйөөгө коюлса (Тыныбек Жапый да Акундун кызы Айчүрөк, Семетейдин келер маалын

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 18-бет.

болжоп, жүрүп, жалпыга маалым түшүн көрүп, эртеси эрте туруп, даарат алып багымдат намаз окуйт). Ак шумкарын алдырган Семетей, аташканы Айчүрөктү издеп Үргөнчкө келип, даарат алып намаз окуганы туруктуу сүрөттөлөт. Бул дагы биздин дагыда терең ойлонуп, байыркы кыргыздардын диндик ой-санаасын, болуп да Ислам дининин эпосуубузда орун алышын анык тергеп чыгуубузду күтүп турган түйүндөрдүн бири эсептелет.

«Манас» эпосунун ар кандай атактуу варианттарында Кара олпок жөнүндө, Манас өлүп 40 күн болгондо же бир канча ай өткөндө, Жакып кан буйрук берип, Абыке менен Көбөш, Кырк чоро менен Манастын ордосуна бастырып келип, калган малын жана тигилүү үйүн алып, Каныкей менен Чыйырдыны талаага таштап, Семетейди өлтүрдүк деп элдин баласын өлтүрүп, аянычтуу азап салып турганда, Каныкей өз кезинде атасына төркүлөп, Аккуланы тартуу тартып, ушул кара олпокту сураганда, Каракан тулума салам деп бербей, Каныкей катуу таарынып, кара олпок кийгенде Манас өлбөй калат беле деп ичинен ойлоп, атасына дагы да өпкөлөп, барарга жери жок жатып, кара олпоктун дартына күйөт. Ушул кара олпоктун эң көнө туруктуу сүрөттөөмөсүн биз Эшмат варианттынан ырааттуу окуйбуз.

Семетей Темирканга келди дейт,

Эки колу боорунда,

Боткок тизе бүктү дейт.

Тоңкойуп тооп кылды дейт.

Эңкейип кулдук урду дейт.

Кара олпок сурап турду дейт.

«Айланайын балам-деп,

Кара олпоктой оор тон,

Атаң Манас балама,

Каныкейди бергенде,

Ак олпокту бөктөрүп,

Аккуланы жетелеп,
Кырк төркүлөп кырк түштү.
Бербей койдум кара олпок.
Эр Чубактын көгаласын жетелеп,
Көк күбө тонун бөктөрүп,
Менин кызым Каныкей,
Үч төркүлөп үч түштү,
Бербей койдум кара олпок.
Бэйжиндеги Коңурбай,
Коңур кула жетелеп,
Кара олпогун бөктөрүп,
Бул сурады бербедим.
Бөкөнчө Ногой Эртөштүк,
Кыл торкону бөктөрүп,
Чалкуйрукту жетелеп,
Бул сураггы бербедим.
Ак олпогун бөктөрүп,
Арча тору жетелеп,
Журт атасы Эр Кошой,
Бул сураггы бербедим,
Тулума туура саламын,
Жуучума муну беремин».¹

Бул мисалдан биз Кара олпоктун кымбаттуулугу менен атактуулугун тике билүүдөн артык дагы Эшматтын жогоруда аты аталган атактуу баатырлардын иш-издерин да толук билерин кыйыр түрдө сезебиз. Алардын тулпарлары, тондору, коомдук орду, уруусу сыяктуу учурлар менен камдалабыз. Болуп да «Манас» эпосунун окуялык тулку боюнда орун алган кара олпоктун Каныкейдин дартын күчөтүп, туугандыктан безүүгө баргандагы себепти таап чыгалабыз.

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 122-123-беттер.

Эшмат Мамбетжусуп вариантында өткөндү эскерүү менен өз тагдырына сын берүү баяны кездешет. Бул башка манасчылардын айткандарында кездешип турган орток белгилерден болсо да Эшматтай чечкиндүү айтылбастан, кыскартылган. Мисалы, Каныкей өз тагдырынын жапаалуу, кайгылуу, кандуу болуп калганын Кошойдун эл алдында айткан “ооздон саат чыгып кетүү ишеними” батасы менен тыгыз байланышта түшүнөт, ары ушул көз караш адам мүчөсүнүн кээ бир артык жерлер адамга кээде жакшылык кээде жамандык алып келүү элдик айтымы менен бирдей кабыл алынат.

«Семетей» эпосунун Жусуп Мамай жана Саякбай Каралаевдин вариантында, салттык окуя боюнча Чынкожонун көкүтүшү менен, Жедигердин Толтойу кол баштап Семетейдин кайыны Акункандын шаарын камап алып Айчүрөктү олжого алмак болот. Чынкожо Толтойго башын катып, анын күчү менен Семетейди жоготмок болгондо

Толтойдун оңой кошулбай, атасы Эрбагыштын керээзи боюнча Манастын тукумуна тийишпей, өз ара жоо болбой өтүүнү ойлогонун айтып өткөн жери бар. Эрбагыштын Семетейди жол карап жүрүп көрүп, анын атасынан ашкан баатыр болорун баалап кеткен эпизоддор кезигет. Мына ушул негизде өрчүтүлгөн «Семетей менен Эрбагыштын согушу» Эшмат вариантынын өзгөчөлүгүнүн бири болуп, көлөм жана мазмун жактан бир кыйла салмакты ээлейт. Манастын карындашы Кардыгач Жарманаска тийип Жедигер элине жакын жер Күлешендин кул токойунда жашайт. Манас өлгөн соң Эрбагыш буларды айда алты талап, жылда жети талап күн бербей жүргөндө, Семетейдин эр жетип Таласка келгенин уккан Кардыгач көмөк сурап келет. Каныкей кошулбайт, Семетей барууга макул болуп камданат да атасынын кырк чоросун урушка бирге барууга айтат. Кырк чоро макул деп коюп Семетейди тоотпой «атасы Манастын атын токуп, ашын бышырдык, эми баласына иштейбиз деп түптүү жоо Эрбагыштан өлүп жоголобузбу?» деп кеңешип алып, айылын көчүрүп өз журттарына

кетишмек болуп качып жөнөйт. Семетей артынан жетип жалынып, туруп калууга үндөйт. Акыры сөзүн өткөзө албай алардын жазасына учурап, болбогондо кырк чорону такыр өлтүрөт. «Кырык Чоронун Кырылышы» белгилүү бир канча варианттарда дээрлик айтылып турса да, кырк чоронун катары айрыкча атактуу чоролордун аты башкача айтылып келет. Бул маселени конкретүү жана жүйөлүү чечмелеп айтпаганда чаташуу келип чыгат. Тек гана кыргызстандык манасчы Багыш Сазандын айтымы боюнча окшош келип, Эшмат картайып, андан шыдыр оозэки айтып баратканда угарманга анык тапшырып кетүүгө чамасы үлгүрбөй кеткендир, ошол себеп мурдагы Манас баатырдын чоролору кайта эле тирүү жүргөндөй ката түшүнүк берет. Биз муну мурунку күчтүү чоролордун аты кайта коюлган, Абыке, Көбөш жаңыдан кураган кырк чоро деп ойлогондо, оюбуз жүйөөгө жакындап барчудай. Образдардын талкууланышы ар манасчыда ар башка түзүлгөнүн эстен чыгарбоо керек. Семетей Бакайды ээрчитип алып Жарманаска барып, анын көрсөткөнү боюнча издеп барып Эрбагышты жолуктуруп жан аябай катуу урушуп, Семетейге Эрбагыштын күчү жетпегенде жаралуу бойдон өлүмгө жатып берген соң, ичин жарып, сөөгүн өрттөп Семетей Эрбагышты жоготот. Бул окуя Эшматтан бөлөк манасчылардын вариантында дегеле кезикпейт. Ушул эле мазмунга уланган дагы бир окуя Семетейдин Сары Тазга жолугуп, анын максатын ишке ашырып, эки кандын кызын алып берип, акыры кан көтөргөнү, Үмөтөйгө жолугуп аны менен жан аяшпас достукка антташып, Үмөтөй алуучу Чачыкейди буурул ат берип алгандыгы. Семетей Таласка келген соң Чачыкей менен болуп кетип айтканын унутуп буурул атты бербей, Семетейдин кылганына арданып Үмөтөй өчөшкөн бойдон кол баштап келип Семетейдин жылкысын чаап алгандыгы, арада урушуп Үмөтөйдүн өлгөнүндөй баяндар айтылат. Бул мазмун да, мындан бөлөк вариантта мындай кеңири өрчүтүлбөйт. Бул эки чоң мазмундагы Семетейдин баатырдык, алптык, ардагерлик мүнөзү, чыныгы көсөмдүк

белгилери көркөм айтылып, манасчынын аткаруучулугундагы артык таланты белгиленип турат. Көрүп өткөндөй Эр Төштүк, Эрбагыш, Үмөтөйдөй элге таанымал баатырлардын өлүмү аңыз катары ушул эле вариантта атайын айтылган. Арткы мазмундар улантуу түрдө «Чынкожо, Толтойдун Акунканкандын шаарын камаганы», «Айчүрөктүн Акшумкарды алып качканы», «Семетейдин Айчүрөктү алганы», «Чынкожо, Толтойдун Семетей менен урушуп өлгөнү», «Семетейдин Бээжинге барып Коңурбайдын жылкыларын чаап алганы», «Семетейдин Кыяз менен урушуп казаа болушу» сыяктуу жомоктун фомалдуу (даяр) окуяларынан түзүлгөн. руху жана жашоо басымчылыгы айынан туулуп жаткан ички кандуу уруш бул вариантта жөрөлгөлүү жомоктук катмарга чөгө орун алган .

Эшмат вариантынын «Сейтек» бөлүмү айтылуу салттык окуялар өз өңүндө өрчүтүлүп айтылган. Мисалы: Канчоро чыккынчылык кылып Кыяз менен биригип Семетейди жоготкон соң Күлчоронун оң-сол далысынын кечирин оюп майып кылат. Семетейдин ордосу таланып, Ногой уруусу баштаган кыргыздар Жедигер кыргызынын көзүн карап катаал турмушка тушугат. Айчүрөк Кыязга олжо катын болуп, Сейтек өтө терс жагдайда төрөлөт. Айчүрөк акылы менен Сейтекти коргоп калат. Күлчорого көмөк көрсөтүп, анын амандыгын көзөмөлдөп жүрөт. Сейтек менен Күлчорону табыштырып кандуу кек алуунун шартын бышырат. Күлчоро Айчүрөк колунда айыгып байыркы күчүнө келген соң, бул үчөө биригип, Сейтектин Орускан кызы Күлнарга сөйкө салган тойлук ишинин жүрүшү менен душмандын оюн башкага буруп, тойлуктун артына жашырылган улуу казат күрөшүн чеберлик менен алып барып, Кыязды жазгырып аны өлтүрөт. Канчорону тирүү кармап Каныкей менен Айчүрөккө байлап бергенде, ал экөө ийне менен тешип, мокок бычак менен кескилеп тарп кылып өлтүрөт. Сейтек алгачкы эрдиктери менен улуу жеңишке жетип, Жедигерди жерине таштап өз элин көчүрүп Таласка келип жашап калат. окуяда Сейтектин

баатырдык баяны өз тартиби менен айтылып анын Орускан кызы Гулнарды алмак болгон жэринде аяктайт. «Сейтектин» негизги мазмуну калбай айтылган болсо да, көркөм баяндоо көлөмү артыкча кеңейтилбегендиги үчүн китеп түзүүдө бириктирип жиберүүгө туура келди. Бирок эки урпактын баатырдык иш–аракеттери эпостун мурдагы айтуучулук формасы боюнча айтылып, андагы салттык окуя өз өңүндө сакталгандыгы үчүн изилдөөдө эрекче көңүл бурууга арзыйт. Манасчынын чыгармачылык ченемин белгилеп турган айрым окуялар, жок жерден ойдулма болбостон чечилбей кеткен маселенин тапшырылышы эле. Мындай абал чоң манасчылардын баарында кездешет.

Эшматтын вариантын окуялык система боюнча анализге алганда, реалисттик рухтун күчтүүлүгү, андагы карапайым жомоктук мүнөздүн ашкере чагылдырылгандыгы менен белгилөөгө болот. «Семетей» менен «Сейтекти» Жусуп Мамай варианты менен катар салыштырганда, Жусуп Мамай вариантында жомоктук катмарга мифологиялык катмар аркак болуп, ал салттык окуяны өрчүтүүгө сиңип турса, Эшмат варианты байыркы оозеки жомоктун аткаруучулук жөрөлгөсү боюнча карапайым элдик мүнөзүн басым көрсөтөт да, салттык окуялыктын мүнөзүн элдик оозеки жөө жомоктой окуя, иш-аракеттер менен оозеки элдик жомок түзүү адисин иштеткен. Эшмат варианты менен таанышкан адамдардын бир ооздон Эшматтын варианты байыркы жөө жомоктук өзгөчөлүгүн толук сактаган деп айтып турганы дал ошол эпос курулмасын түзүп турган турмуштагы окуя, айрыкча баш каарман атыккан адамдардын мүнөзүндөгү чыныгы жөнөкөйлүк, кыймыл-аракеттин элге жакындык, ой жетпеген фантазиялыктан тышкары турганына карата корутунду чыгарганы. Мисалы: баатырлардын төрөлүшү, эрдик күрөштөрү, мүнөздүү белгилери салттык негизде айтылып, жөнөкөй тартымдуулук сездирет. Ал эми Айчүрөктөй өзгөчө образдын мифтик көрүнүшү, Жусуп Мамай вариантындай көркөм

өөрчүтүлгөн эмес, Кыязга олжо катын болгон соң анын мүнөзү ансайын турмушка жакын айтылат. Атактуу баатырлардын бардыгы олуялык, алптык, күчтүн ээси катары эмес адаттагы адамдык касиети менен көрүнөт. Эпостун өзөгүн түзгөн уруш баяны өз ара атак, намыс, мал талашып жоолашкан ички уруш болуп, туугандар, дос элдер, коңшу элдер ортосунда бирине-бири кара санап, бирин-бири жоготуудай ички кайчылык, басмачылык согушун түзөт. Баатырдык образ мына ушундай каткалаң ички урушта чагылдырылат. Сырткы чапкынчылыкка каршы күрөш аламаты Коңурбайдын жылкысын чаап келүүдөн башка уруш бул вариантта айтылбайт .

Эшматтын баян тили бир аз өзгөчөрөөк болуп, оозеки адабияттын сюжет куруудагы көп кайталануу, айрыкча алдынкы ирет айтылган иш-аракетти кайта дагы бир ирет баяндоо барышы мурдагыдан узун же өз көлөмүндө болбостон, болочок иш-аракетке жалгап айткан. Ар бир окуяны дал кезинде түз баштап, чамасы келгенче көркөм өөрчүтүп, бар болгон негизин бузбастан өз билгенин айтып бүтүрүү менен чектелет. Мындай болгондо окуя өз багыты менен шыдыр жүрө берет да, окшош мазмундун кайталануу абалы басым орунду ээлебейт. Бул дагы бул варианттын аз баянда көп мазмунду айтып өтүү максатынын ишке ашканын көрсөтөт. Окуя соңуна чыгып, жумуш жеңиштүү бүткөнүн билдирип кортунду иретинде “байпак чечип бут сунуп, беймарал жыргап жатты дейт” деп көп кайталанган саптар бар. Эшмат вариантынын көп жактылуу өзгөчөлүктөрү боюнча башкалар менен түздөн-түз салыштырып талкуулаганда гана чын мүнөзү ачылат. Кортундулап айтканда, бул вариант кошумчалоону талап кылбаган толумдуу вариант болуп саналат. Бул вариант башка атактуу манасчылардын вариантындай эле айтуучулук формасы боюнча темасыз шыдыр кеткен ыр саптарынан түзүлгөн. Басмага даярдоо барышында кесиптик ыкым боюнча жүрүп, жик ажыратып, салттык окуялыкка шай элдик негизге жакын тема тандап коюлду. Бул вариант 13 тема,12152

сап ыр менен басмадан жарык көрдү. Бул арийне алп манасчыга жана анын албан эмгегине жаңы тааным, жаңы изилдөөлөрдүн ачылышына, асыресе эпостун салыштырма изилдөөсүнө жаңы кан кубат кошуп, «Манастын» тарыхый ролун илгери сүрүүгө пайдасын тийгизет.

Эшмат Мамбетжусуптун «Семетей» вариантты жуңго «Манас» эпосунун бир мектеби сыяктуу ооздон кол жазмага алынгандан бери, үгүттө жэ илимий изилдөө салаасында атайын орду бар.

Жуңго «Манас» эпосун изилдөө абалы барган сайын тың алып, системалуу калыпка түштү. Жаңыча изилдөөнүн илимий негизинде дагы да жаңы эмгектер жазылып жатат. Бирок «Семетей» эпосу жөнүндө окуялык же бир каармандык образдарды жөнөкөй тааныштыруудан ашып түшкөн өкүлдүк мунөзүндөгү чоң эмгек жазылбады. «Семетей» жөнүндө А.Жуматурду, М.Мамбетакун, Лаң Йиң, Т. Ысак окумуштуулардын илимий эмгектеринен жана айрым мугалимдердин макалаларынан учур алып турабыз.

Жусуп Мамайдын өмүр жолунан кыскача баян.

Жусуп Мамай оозеки аткаруучулук чеберлиги менен даңазаланган, улуттук өчпөс мурасты жөрөлгө боюнча сактап, жаңыртып элге тартуулаган, сейрек кездешчү өрт таланты менен дүйнө залкарлар катарынан орун алып олтурган улуу ишмер, түбөлүк кадыр-барыкка арзый турган оорагы салмактуу, токтонгон керемет инсан !

Жусуп Мамай 20-кылымдын оомал-төкмөл узак жылдарын башынан аман-эсен өткөрүп 21-кылымга байсалдуу ат салып кирген окумуштуу карыя, 93 жаш өмүр кыргыздарда, айрыкча таланттууларга чанда буйруган албан өмүр, биз ушул доорубуз, ушул заманыбызда Жусуп Мамай атабыз менен бир жашап, дайыма дидарлашып жургөнүбүздү өткөн тарыхыбыздын эң сулуу күндөрү сыяктуу эстеп, эмгектерибизде жазып журө бермекбиз !

Жусуп Мамай 1918-жылы 4-айдын 18-күнү Шинжаң Акчий ооданынын Карабулак айылындагы Меркеч кыштоосунда малчынын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө көз ачкан. Алты жашынан сегиз жашка дейре үйүнө

чакыртылып келген молдодон үч кыш окуп, ыйык «Куран» менен таанышып, арап жазуусунан сабак алган. «Манас» менен эң алгач өз агасы жана баккан атасы (Жусуп атасы Мамайдын картайып калганда көргөн баласы болгондуктан багууда негизинен агасы Балбайдын жанында болгон) Балбай аркылуу таанышкан. Балбай өз доорунун манасчысы болуп эле калбай «Манас» жыйноочу да болгон. Ал айтуучулуктан кийин жыйноочулукка көңүл буруп, «Манасты» өз кезинде эле кол жазмага түшүрүп сактоонун зарылдыгын эрте жарыкта түшүнгөн ары өзү жолуктуруп тандалган манасчылардын жомогун өзү кол жазмалап сактаган. Балбай коомчул шайдоот болгондуктан улуттук маданият жана улуттук агартууну коргоо чыналтуу, өркүндөтүү жактардан терең ойлонуп күч чыгарган адам. Ал «Манасты» жазма нускада сактоонун түбөлүктүүлүгүн түшүнгөн, ошону менен бирге дагы «Манасты» оозеки көркөм аткаруунун тирүүлүк кудуретине чексиз ишенгендиктен «Манасты» өз балдары Жумалы Келбай (белгилүү жомокчу), Жакып Балбай (жомок үйрөнүү, жомок айтууга тегеле коошпой Малчы болгон) Жусуп Мамайларга үйрөтүүгө башталганда алды менен жомоктун тегин бышык өздөштүрүүдөн баштаган. Жусуп Мамай агасы Балбайдын жетегинде сегиз жашынан баштап «Манасты»н кол жазмадагы окуялык баянын эске алууга баштайт .

Жусуп Мамайдын балалык доору улуу эпосту окуп түшүнүү, салттык окуялыкты өздөштүрүү, даяр ыр саптарды жатка алуу, жазма жомокту оозеки жомокко айландыруу айрыкча чебер аткаруучулукка өтүү негизин салуу менен өтөт. Мал бакканда же эртели-кеч болсун жанынан «Манасты» айрыбаган Жусуп Мамай эпоско чыныгы кумарланып окуган сайын жаттап, оозеки аткаруучулукка эрте күүлөнүп, өзүндөгү туума талантын ашкерелей баштайт. Атасы Мамай, агасы Балбай жаш таланттын өнөрүн колдоп-кубаттап эле калбай «Манас» аткаруунун жол-жосунун сынчыл мамиледе үйрөтө баштайт. Атайын тарбиялоо жана өздүгүнөн өжөрлүү үйрөнүү Жусуп Мамайдын залкар манасчы болуп чыгуусунун шарты эле .

Жусуп Мамай 1930-жылдан 1940-жылдар аралыгында «Манас» жана

өзү кийин өздүк варианттка жеткизип айткан кенже эпостордун жөрөлгөлүү түп төркүндүк мазмунун оозеки өздөштүрүп билип болот да кайра оозеки чыгармачылык салты боюнча чебер аткарууга албууттанып киришет. Бул мезгилде атасы Мамай кайтыш болот. Агасы Балбай Шиңшысей өкүмөтү жагынан күмөндүү колго алынып, тирүүлөй көмүлүп өлтүрүлөт. Ал эми Жусуп Мамайга эң көңүлдү руху демилге, баалуу байлык саналган «Манастын» кол жазмалары атайын тинтүүдө алып кетилип жоголот. ындай оор кырсыкка тушуккан Жусуп Мамай көкөйүндөгү асыл жомогу жана рухундагы баатырларча өмүр сүрүү ой-сезими менен өзүн жубатып, чындыктын изин кууп келет. Тууган-урук, айыл-ара чогулушунда талап боюнча жомок айтып келген Жусуп Мамай ички дүйнөсүндөгү «Манасты» калың угармандарга, тышкы дүйнөгө, адаттагы адамдык мүнөзүнө ээ-жаа бербей айта берүүнүн кыйноосунда бир мезгил жашайт. Бул жагы анын ээн талаада буулугуп «Манас» айтып чер жазып жүргөн күндөрүнө далил болот. 1940–жылдагы Жуңго-Совет Бедел таш жол курулушу чынында Жусуп Мамайдын атын чыгарган бир көркөм учур болгон. Жети түн 1000 ден ашуун, төрт кошкондон келген бир канча улут аралашкан бул чогулушта манасчы улуу жомокту башкалардан артык айта алгандык өнөрүн эриксиз ашкерелегени менен «Чоң Манасчы» атагын алган эле .

Жусуп Мамай ошондон баштап мейли кандай эле кызматтарды (Катчы, Бажыгир, Окутуучу жана Төө кайтарган) иштесин, Эл аны «Манас» айтуучулук жагынан жогору баалап аны ушул оозеки чебер аткаруучулук кесиптин ээси катары тааныган болчу. Атжайлоо, Күркүрө, Меркеч, Карабулак сыяктуу жерлердеги аркандай көңүлдүү чогуучулук Жусуп Мамайдын «Манас» аткаруусуз өтбөгөн. Дегинкиси 1950-жылдардын соңундагы «Оңчу» аталып, элден обочолонтуп эмгекке салынып жүргөнүндө да эл жакшы тамагын, сары майын Жусуп Мамайдын «Манасын» угууга иштеткенин ушул күндөрдө да айтылып жүрөт. Элдин тынымсыз жактырып укканы «Манастын» үзүрү менен эң көңүлдүү күндөрүн өлчөгөнү манасчынын рухун күчтүү камаган эле. Жусуп Мамай «Манасты» ошончо

өрчүтүп айткан.Бир үйдө чоңоюп, бирге жомок үйрөнүп манасчы, жомокчу аталып жүргөн Ж.Мамайдын агасы Жумалы Келбай, Жусуп Мамай «Манасты» курчуп айткан сайын, ал айтуучулугун солгундатып акыры таштап кеткен да санжыра, жөө жомок айтууну өнөр карманып дүйнөдөн өттү. Ошол карыя:«биз үйрөнгөн жомок азыраак болчу. Жусуп айтканча эле көбөйтүп, бороп кетти.Ал жомок эмес домок айтты. Бирок эл Жусуптукун кубаттап, чогулуштарга калтырбай чакыртып угушту. Ар айтканда ар башка чыгуучу анын айтканы».

1961-жылы жалпыга белгилүү «Манас» жыйноо кызматы өкмөттүн колдоосу менен башталып, кызматтар жеңил, ары ырааттуу жүрөт. Жусуп Мамай эл жагынан көрсөтүлгөндөй эле өзүн башкача байкатып «Манастын» алдынкы беш урпагынын баатырдык баянын жалпы 96800 сап айтып жаздырат .

1962-жылы Жусуп Мамай Акчий оодандык саясый кеңештин мүчөсү, Кызылсуу Кыргыз автоном областтык саясый кеңештин туруктуу мүчөсү болуп шайланып бул милдетти 1980-жылга чейин аткарат.

1964-жылы 6-айдан 1965-жылы 3-айгача Жусуп Мамай 2-жолу Артыш шаарына чакыртылып «Манас» топтоо уюмундагыларга жаңы баштан жомокту кайра айтып, алдынкы беш урпактын 96800 сап мазмунун көбөйтүп 151000 сап, 6-урпактан 45000 сап, жалпы алты урпактын мазмунун 196000 сап айтып жаздырат .

1965-жыл 3-айдан 1966-жылы 7-айда Ж.Мамай «Манастан» башка «Эр Төштүк», «Курманбек», «Толтой», «Багыш», «Мамеке-Шопок», «Көбөн баатыр», «Жаңыл Мырза» сыяктуу кенже эпосторду «Манас» жыйноо группасындагыларга айтып жаздырат. Ал эми «Тутан» аттуу элдик баатырдык уламыш негизинен өрчүткөн дастанды 13 муун ыр сабында 1963-жылы манасчы өзү жазат. Бул баатырдык дастан ушул күнгө чейин жарык көрө элек, Казак калк эпосу «Жети Каган», «Кыз Сайкал» сыяктуу элдик чыгармаларды манасчы 1990-жылдарда өзү жазып белгилүү уюмдарга тапшырган. Азыр бул эпостор басмадан чыгып назарыялык талкууга алынып жүрөт .

1978-жылы 11-айдын 22-күнү Ж.Мамай атайын атын атап чакыртуу боюнча Бейжинге «Манас» айтууга барат. Ал кезде Ж.Мамай менен катар оозго алынып жүргөн ЭшматМамбетжусуп баш болгон бир топ манасчылардын көзү өткөн болчу. Ж.Мамай Бейжинге барып «Манасты» 3-жолу кайталап айтып жаздырат. 2-урпак «Семетейден» бөлөк 1-урпак «Манас», 3-урпак «Сейтек», 4-урпак «Кененим», 5-урпак «Сейит» (5-урпак «Сейиттин» айрым мазмуну жомокчу Жумалы Келбайдын эскертүүсү менен манасчы Ж.Мамай 16700 сап көбөйтүп 1989-жылы толуктаган) мурдагы ордуна дагы бир белес өрчүткөн болсо да 6-урпак «Асылбача–Бекбача»лык көбөйбөгөн. Ал 6-урпак 1965-жылдагы алгачкы мазмунуна жете каба өрчүтүлүп, көбөйгөн. Бул көз караш 1960-жылы жазылган эки кол жазманы салыштыруу барышында айтылып олтурган корутунду. Анан 7-урпак «Сомбилектен» 14800 сап, 8-урпак «Чигитейден» 12300 сап манасчы өкмөттүн ишенип тапшыруусу боюнча өзү кол жазмалап, өздүк вариантын сегиз урпак 23000 сап ыр менен бүтөт. Бул 3-ирет «Манас» айтып, кол жазмага жазуу жумушу 1978–жылдан 1983-жылга чейин уланат .

Ж.Мамай 1979-жылы 11-айда Бейжинде Жуңго адабият-көркөм өнөрчүлөр бирикмеси 4-иреттик өкүлдөр курултайына катышып кыргыз улутунун мамлекеттик мүчөсү болуп бекитилет. 1980-жылы 4-айда үрүмчү шаарында ачылган Шинжаң Уйгур Автоном райондук адабият-көркөм өнөрчүлөр бирикмесинин 3-иреттик курултайында орунбасар төрага болуп шайланат. Арадан узак өтпөй үй-бүлөсүн Меркеч айылынан көчүрүп Үрүмчүдө отуракташат. Ошондон баштап залкар манасчы акимчилик жана коомдук маданият иш-аракеттерге кою аралашып, кесиптик багыты билинбей өзгөрүп барат. Өзүнүн өнөрүн өнүктүргөн калың эл арасына койгондо аксакалдын көркөм оозеки аткаруучулугу эрте жарыкта солгундап токтоп калбайт беле деген ой кудум Ж.Мамай өзү айткандай: «Эгер мени артис катары таанып эркин аткаруучулукка койгондо анда менин «Манасым» азыркыдан алдаканча жакшы чыкмак. Айтылганы-айтылган, жазылганы-жазылган бойдон бир сыйра эле болуп кетип, өзүмдүн кайта ойлонуума

мүмкүнчүлүк болбоду. Мен өзүм үйрөнгөн эпостун бар болгон тегин дегеле жоготбостон көркөмдөп жакшылоого күч салдым. Менин 15-16 жашыман баштап «Манас» айтып жүргөнүмдү угуп-көрүп жүргөндөр эл арасында көп эле жашап жүрөт. Кийинки 1960-жылдарда мени кайта-кайта айттырып оозуман жомокту жазып алган Кыргыз калемгерлери, өкмөттүн көзөмөл болгон ар улут кишилери көзү тирүү турат. Ошолор менин манасчылыгымды көтөрүп, жакшы баалап келди. 1980-жылдарды «Манас» кызматына жетекчилик кылгандар менин сабаттуулугумду мактап, «Манасты» мурдагыдай эле толук жакшы айтарыма ишенип, болуп да жомокту жазуу жумушун дарбаң-дүрбөңсүз батырак бүтүрө салууну ойлодубу өзүмдү да «жазууга» буйруду. Ошону менен аражол жомоктун аз бир бөлүгүн өзүм кол жазмаладым. «Манасты» кол менен жазганда айткандай кызык, күчтүү чыкпайт. Бул чындык. Айрым көз караштакылардын мени «жазгыч манасчы» деп айтып жүрүшкөнү жакшы болбоду».

Жуңго «Манасы» болгон Жусуп Мамай варианты 1984-жылдан 1995-жылга чейин болгон он жыл ичинде Шинжаң эл басмасынан жарык көрдү. Жалпы 232165 сап ыр сегиз урпактан куралган Ж.Мамайдын өздүк варианты 32 форматтык 18 том боюнча китеп текчелерибизде жаркырап тизилип турат. Бул вариантты «Манастын» жөрөлгөлүү мазмунун, салттык көркөмдүгүн өз өңүндө сактаганы, өзөктөш каарман, өзөктөш окуяны жөрөлгө негизинде өрчүтүп турганы менен аны азыр бар болгон дүйнө жүзүндөгү «Манастын» түрдүү варианттары ичинен классик үлгү деп таануубуз керек.

Ж.Мамай айткан «Манастан» башка эпостор мисалы: «Эр Төштүк» (1983), «Курманбек» (1984), «Толтой» (1985), Кыргызстанда (1999), «Мамеке-Шопок» (1986-жылы, Кытай тилинде), «Багыш» (1991), Кыргызстанда (1998), «Көбөөн баатыр» (1981-, 1982-жылдык «Ш К А» журналында жалпы 3270 сап), «Кыз Сайкал» (1994), Казак эпосу «Жети Каган 1» (1993), «Будайыккан» (2008), «Ажибек баатыр» (2009)... түрдүү басмалардан жарык көрдү. «Манас» эпосунан 2-урпак «Семетей» 3 том (1995-жыл) 4-урпак «Кененимдин» көп мазмуну Кыргызстанда жарыяланды. Ал эми Жуңгодо 60-

жылдардан баштап эле «Манастын» мазмундары Ханзуча (Кытай тилинде), Уйгур тилине которулуп түрдүү басма сөздөрдө үздүксүз жарыяланып келет. Жуңго «Манас» изилдөөсүндө Ж.Мамай жана ал айткан «Манас» маданият булагыбыз, материал кайнарыбыз болуп калды. Атайын айтып өтүүгө жазган манасчынын улуу сөз өрнөктөрү эле өзүнчө бир том болууга жарайт. Мисалы: «Тилекматтын Баяны» санжыра, 1991-жыл «Аала-Тоо» журналы 9-10 бирикме санында жарыяланган. «Кыргыз Эл ооз адабият үлгүлөрү» (1983), «Мен Манасты кантип айтып калдым» (1990), «Кыргыз Уул кыздарынын аталышы» (1993), «Кыргыз эл жөө жомоктору 4» (1996) .

Ж.Мамай «Манас» үчүн сиңирген эмгегине жараша 1980-жылдардан бери карай жеке өзү жана ал айткан «Манастын»н басмадан чыккан урпактар баяны том-том боюнча мамлекеттик китеп баалоо уюмдары жагынан аз болбогон сыйлыктарды алып келди. Төмөндө биз эң көрүнүктүү атак-сыйлыктар менен таанышып өтөбүз. 1984-жылы Ш У А Р эл өкмөтү жагынан Жусуп Мамай мекеге жиберилип ажы болуп келди. 1985-жылы Ш У А Р курулгандыгынын 30 жылдык тоюнда «Шинжаңда 30 жыл кызмат аткарган Ардагер» сыйлыгын алды. 1989-жылы 6-айда атактуу жазуучу Ч.Айтматовдун жеке коногу болуп Кыргызстанга биринчи жолу барып он күн саякаттап келет. 1990-жылы ШУАР илимий атак бекитүү уюму көп жактылуу ойлонуп, «Манас» улуттук изилдөөнүн кайнары болгондугун тактап, аны сактап, куткарып элге тартуулаган манасчыга «Башкы Адис Изилдөөчү» атагын берди. 1993-жылы 9-айда үрүмчүдө Ш У А Р адабият-көркөм өнөрчүлөр бирикмеси «Манас» изилдөө ишканасы манасчынын 75жаш өмүрүн куттуктоо, манасчылык өнөрүнүн 67 жылдыгын эскертүү боюнча илимий талкуу жыйын чакырды. Ошол эле жылы Кыргызстанда белгилүү бир уюмдун манасчыга «Манас Ата» деп атак бергени угулуп жүрөт .

1995-жылы 8-айда Ж.Мамай жуңго өкүлдөр тобунун бир мүчөсү болуп (беш кишилик топ болгон) Кыргызстанда өткөрүлгөн «Манас» эпосунун 1000 жылдыгын салтанаттуу белгилөө дүйнө жүзүндүк аземге катышат. Мамлекет мурдагы башчысы А.Акаевдин жанында олтуруп, жыйында таратылган эң

баалуу сыйлык алтын медаль менен сыйланат. Ошол жылы 10-айда мамлекеттен аты аталган коомдук илимдердин өнүгүүсүнө орошон салым кошкон азаматтар тобуна киргизилип, өзгөчө камкордук акчасын алат. Ошону менен бир кезде Ш У А Р эл өкмөтү жагынан «Шинжаңдын 40 Жылдык өнүгүүсүнө өзгөчө эмгек Сиңирген» аттуу сыйлыкты Ш У А Р дун курулгандык 40 жылдык тоюнда алат. 1995-жылы 6-айда Үрүмчүдө ачылган «Жуңго «Манас» изилдөө коомунун» курулуу аземинде атайын сунуш боюнча туруктуу аткаруу мүчөлүк милдети берилди. Ошол жылы 12-айдын 20-күнү Үрүмчүдө Казак аалым-окумуштуулары чогулуп, Казак эпосу «Жети Каган» жана Жусуп Мамай илимий талкуу жыйынын» чакырып, салтанаттуу маараке өткөрүп, Жусуп Мамайга улуу урмат билдирип тон жаап, ат мингизип салттуу сый көрсөттү. 1997-жыл 1-айдын 6-күн Жусуп Мамай Кыргызстан Республикасынын мурдагы эл башы А.Акаевдин тапшыруусу менен Үрүмчүгө атайын келген элчи Исмаиловдун колунан «Кыргызстан Эл артисти» деген күбөлүк жана төш белгисин тапшырып алды. Ушул жылы 1-айда Ш У А Р адабият-көркөм өнөчүлөр бирикмесинин 5-кезектик өкүлдөр курултайында мурдагы эки кезек олтурган орунбасар төрагалыктан ардак төрагалыкка шайланат. Бул милдетте ушул күнгөчө олтуруп келет .

Ж.Мамай 1983-жылы Ш У А Р саясый кеңештин туруктуу мүчөсү болуп шайланып төрт кезек олтуруп, 2002-жылы эс алууга чыкты .

1998-жылы 5-айдан 9-айгача Кулжа шаарында Казак-Кыргыз туугандар биргелешип, Артыш шаарында Кызылсуу кыргыз автоном областык партком, эл өкүмөтү, Жуңго «Манас» изилдөө коому биригип манасчынын 80 жаштык өмүрүн куттуктап ары 18 том «Манастын» басмадан толук чыгып болгонун жарыялоо боюнча салтанаттуу жыйын өткөрүп манасчы Ж.Мамайды оорактуу сыйлады. Бул мааракеге Акчий ооданы Карабулак айылы өз бети менен катышып өзүнөн чыккан жакшы уланына улуу урматын билдирди.

1999-жылы 9-айда Жуңго эл республикасы эл ооз адабият салаасы боюнча мамлекеттик эң жогору сыйлык «Тоо Гүлүн» тунгуч салтанаттуу

таратты. Буга Жуңго боюнча 10 улуу адам гана татыктуу болду. Ал биздин манасчыбыз «Тоо Гүлү Сыйлыгынын» “түбөлүктүү салым кошкон” сыйлык ээси болду .

2000-жылы 11-айда залкар манасчы Жусуп Мамай 60 жыл бирге жашаган жубайынын ден соолугу айынан Акчий ооданына көчүн көчүрүп туруктуу отурукташты .

2003-жылы 3-айдын 1-күнү манасчы атабыз Жусуп Мамай кызматтан ардактуу эс алууга чыгарылды .

2003-жылы 9-айдын 12-күнү мол түшүм байкерчигиде улуттук мурасын кастарлаган, өзүнүн талантын тааныган, өзүнөн чыккан жакшы жөрөлгө катары улантып келген кыргыз эли, болуп да Кызылсуу кыргыз авоном областынын чечкин жетекчилиги, чексиз күйүмдүүлүгү, Акчий элинин улуттук маданиятты жол-жосуну менен үгүттөө аракетинин шарданында бийикке көкөлөтүлгөн той мараакеси өткөрүлүп, залкар манасчынын 85 жаш өмүрү шаңдуу белгиленди. 2007-жылы 4-айдын 18-күнү Ж.Мамайдын 90 жашын куттуктоо тою дале ата журт Акчий ооданында ар кайсы шаар жана кыргыздар конуштанган оодандардан конок чакырып салтанаттуу тойлоп, ушундан баштап ар жылы залкар манасчы Ж.Мамайдын туулган күнүн шаан-шөөкөттүү эске алууну ачык жарыялоо менен бирге Ж.Мамай вариантын жаттап келдик жана өкмөттүк майрамдарда манасчылык өнөрдү көрсөтүп жакшы манасчы аталган 10 манасчы бааланып «Жусуп Мамайдын шакирти»деген күбөлүк таратылды. Мына бүгүн Жусуп Мамайдын туулган күнү жалпы кыргыздын улуттук майрам күнүнө айланды. 2008-жылы Жусуп Мамай Жуңго мамлекетинин улуттук бейзат маданиятты коргоодогу, улуттардын атактуу маданият каармандарын коргоо тизимине алынып баш жакта аты ардайым аталып турду. «Манас» менен катар залкар манасчыбыз Жусуп Мамай кыргызымдын түбөлүктүү улуттук сыймыгы болмок!

Жуңго «Семетей» эпосунун басмадан чыгуу жолу андай оңой болгон эмес. 1984-жылдагы ички басылымын кошкондо Ж.Мамай варианты 4 ирет кыргызча басманын жүзүн көрдү. Мында «Семетей» бөлүмү да азын-оолак

өзгөрүүгө жолугуп калыбына келди. Дагы да сап сайын карап салыштырууга туура келет. Басмага сунуу ар ирет кыргыз журтчулугу ичинде дүрбөлөн козгогон жыйын болуп келген. Мындагы негизки себеп, «Манас» жетекчилик тобундагы айрым адамдардын кызматка жоопкерчилик мамиледе болбой, жеке атак же кичине пайдага карай, зордук менен милдет бүтүргөнү үчүн, басмадан чыккан вариантта түпкү нускага караандай өзгөртүү алып баруу, окуяны жасоо аракеттери болгондугу ашкере байкалып турат. Дагы бир себеп, «Манасты» басмага даярдоочулар ашыкча улутчулдук сезимге тумчугуп, эпостогу улуттук баатырдык иш-аракеттин бардыгын эле, мында Күлчоро иштеп турган эрдиктер жана ойлогон тапкырлык акылдар Семетейге топтолушу тийиш, деген көз караш боюнча манасчылардын айтымына чыгармачылык киргизүү максатында, иш-окуянын тартибин иреттөөдө болгонунда байкайбыз. Мындан тышкары Семетей менен Айчүрөктүн бир жаздыкка баш кошуу баянын ашкере чыгарып таштаганы ансайын көпчүлүккө белгилүү. Бул Жуңгочо махабаттын жолунда жүрүү, сүйүүдөгү уяттуу иш-аракеттерди амалдын барынча купуялаштырып, ашкере үгүттөөдөн сактануу дегендей.... адамдардагы ахлак жана тартип карашынын катаң же тунгуюк өзгөрүштө турган мүнөзүн чагылдырып берет. Азыркы коомдук жашоо чөйрөдө көп эл чогуу болуу, аралашкан салт-санааны кабылдоо, кошулуп бараткан маданият кубулуштарын өздөштүрүү, кыргыз тилинин турмушта тунук жана көп сүйлөшүү, жазуу, иштетилиши жактардан күн сайын кыскарып жолу тарлашып баратканы себептерден, улуттук тилдин очогу болгон «Манастын» басма тили да, эпостун татаал өмүрүндөй, кыйын иштерди баштан кечирди. 2004-жылкы кайта басмага сунууда илгери болгон жарабас кызмат стили сындалып, туура мамиледе чыгаруу максаты ишке ашырылды. Ошондо да дале айрым адамдардын тар пейлинен атайын жазылып бүткөн баш сөз китепке киргизилбеди.

Эшмат Мамбетжусуптун «Семетей» варианты, Манасчынын өмүр баянында айтып өткөндөй, иш жүзүндө эки ирет басманын жүзүн көрдү.Биринчи жолку май боёк басмасы эл менен беттешкен соң, ошол

мазмунга негизделип, Ж.Мамай вариантты баштаган эпостун башка айтымдарына салыштырып жазылган бир канча илимий макалаларды окуу мүмкүнчүлүгүн алабыз. Элибиздеги таанымаал илимпоз Лаңиң баштаган манаскөйлөрдүн канча жыл эле мурун жазган эмгегинде, пайдаланган материал кайнарына окшош, илимий эмгегинде салыштырып айтып турган жомоктук даректерде жаңылыштык болгон. Бул изилдөөчүнүн каталыгы болбостон, вариант менен учурашып, анын манасчынын эмгеги, баса айтканда жалпы кыргыздын иши экенин толук түшүнүп туруп, өздүк сезимдери боюнча милдетти бүтүрөө салуу менен чектелген, айрым кызматчылардын копол мамилеси алып келген зыян болду. Мен бул вариантты басмага даярдоо барышында, жомокту андагы окуяга болуп да манасчынын чыгармачылык стилине терең берилдим. Кайта-кайта окуп, бул жомокто сакталган маселелер, өзгөчөлүктөр, баш каарман баштаган туруктуу образдар мүнөзүндөгү түпкү өзгөрүүлөргө карата көп ойлондум. Бул вариантка берилген сайын кызыктым. Манасчынын оозеки жөрөлгөсүн коргоо, манасчылык стилине кайчылык көрсөтпөй, түпкү мазмунга адал болуу боюнча басмага баярдап сундум. 2003-жылы басмадан чыккалы арты-артынан макала жазылып кеңири сөзгө алына баштады. Миңге жакын басылган китеп, түгөнгөн соң 2009-жылы кайра басылды.

2-БӨЛҮМ

Эшмат Мамбетжусуп менен Жусуп Мамайдын варианттарындагы негизги окуялык мазмуну

Эпостун аргандай варианттарынан Семетейдин төрөлүшү кыскача жай баяндалып, катаал жагдайда аман-эсен төрөлүү, Семетей атынын коюлушу жөнүндө чыйрак өөрчүтүлгөн эмес. Атасы Манастай карында жатканда элее тышкы күчтөрдүн үстөкө-босток өлтүрүп жоготуу тагдырына туш болбойт. Уулу Сейтектей туулушу менен өгөй атанын, анын эркек же кыз балалыгына карап, өлтүрүү же өлтүрбөө жашоо талдоосуна туш болбойт. Бирок ымыркай бешикте өзүнүн чоң атасы жана аталаш агаларынын мал-дүйнө үчүн көзүн тазалоо тагдырын башташ өткөрүп, элдин көмөгүндө жашап калат.

Эшмат Мамбетжусуп вариантында эпосту баштаганда Ж.Мамайга окшош жомок башы же алдынкы окуяларга эскерүү бербестен, ошол окуяга түз кирип барат. Өзүнүн алдыңкы урпактан уланган мазмун менен жомокту шыдыр баштаган. Мисалы:

Манас кабыргам деп кагынып
Как төбөдөн кабынып,
Катуу ооруп жагты дейт.
Абыке, Көбөш эки арам,
Эки суунун аралга,
Каныкей менен Манасты,
Жалгыз таштап атты дейт,
Көп ногойду көчүрүп,
Жайлоого чыгып кетти дейт.
Манас “келе Каныш сууну” – дейт.
Манаска суу алып келет дейт.
Сууну берип келгиче,
Семетей баркырап ыйлайт дейт.

Балага эмчек салат дейт.
Балага эмчек салышы,
Манас “Келе каныш сууну ” – дейт
Сууну жуткуруп болгуча,
Бала баркырап ыйлайт дейт.
Каныкей жалгыздык катуу тартты дейт.
Манасты багып жатты дейт.
Күндөн-күнгө бошошуп,
Манас алеттен кетти дейт.
Кайгы басып Каныкей,
Соорендик кандын Алмамбет,
Алмамбетти чакыртты.¹

Манастын жараты ырбап, оорусу салмактап турганда Абыке, Көбөш Экисуунун Арал деген жерине жаш баласы менен Манасты Каныкейге таштап, мал-мүлкүн алып кетишет.

Башка варианттарда бул окуя кездешпейт. Бул анык эле курулмадагы окуя түзүү өзгөчөлүгү болуп саналат. Манас катуу ооруп айыга албасына көзү жетип, жанында жүргөн ынагы Алмамбетке, Аккуланын иниси Акбулчуңду минип, жан аяшбас досу Айкаңдын уулу Көкбөрүнү чакырып келсе кереез кебин айтарын билдирет. Алмамбет барганда Көкбөрүнүн аялы Акэркеч толготуп, анын үстүнө Бөкөнчү Ногой Эртөштүк Омбилек, Сомбилек, Жоодарбешим үч уулун ээрчитип, калың кол менен Көкбөрүгө чабуул салып, Акеркечтей жесир доосун жоолап кыстап келет. Айкаңдын уулу Көкбөрү, Эртөштүккө өзүнүн Манаска кеткенин, азыр урушалбасын, Эртөштүктүн өзү билип иш кылуусун айтып кат жазып, Алмамбетти эрчип, Манаска келет. Эртөштүк катты окуп “Манас да Ногой, мен Ногой, Ногой болсок экөбүз, Урумдун кызы Каныкей, ошого өкүл ата мен болсом, кесел жатса Манас, балдарым жүрү кетели” – деп, Эртөштүк кайтып кетет.

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003.- 1-2-беттер.

Алмамбет менен Көкбөрү жэтип келип, Көкбөрү үйдүн сыртында туруп, Алмамбет, Манаска жолугат. Манас, Көкбөрүнү Кызылбаш Ооган менен урушуп келалбады деп, керээзин айтканга үлгүрбөй жан үзөт. Каныкей Көкбөрүнү Манастын акыреттик сарамжалын бүтүрүүгө жиберет. Акеркеч өзү төрөп, баланын атын Койонаалы коёт. Койонаалы эки күндө эне деп, алты күндө ата деп, тез чоңоюп, Акеркеч энесинен атасын сурап билип, аяш атасы Манасты көрөм деп аттанып Таласка келип, Манастын өлүмүнө катышат. Эртөштүк менен Көкбөрү урушуп, Көкбөрү Эртөштүктүн башын шыпыра чабат. Эл арага түшүп урушту токтотуп, Койонаалы менен Жоодарбешим эки уулду достоштуруп, Эртөштүктүн сөөгүн берип узатат. Бул дале Эшмат вариантына таандык окуя түзүү жана туруктуу салтты өөрчүтүү өзгөчөлүгү эле.

Бул окуялык баян болуп дагы Эртөштүк менен Айкаңдын уулу Көкбөрүнүн Акеркечти талашып калып, кектешип жүрүшү, Көкбөрүнүн Манас менен чын достугу, анын Койонаалы баласынын касиеттүү төрөлүшү, Эртөштүктүн үч уулу болгону, уруусунун Кыпчак болбостон Бөкөнчө Ногой деген уруудан экени, акыры Көкбөрүдөн чабылып өлгөнү сыяктуу окуя мундан бөлөк эч кандай вариантта кезикбейт.

Жусуп Мамай вариантында оозеки аткаруучулук тили салттык окуянын баян тилине күч демеп, окуянын көп катмарлуу майда жигин анык көрсөтүп, ошол баяндагы милдеттүү каармандын иш-аракетин басым көрсөтөт. Образдын түпкү мүнөзүн, эпосто кармаган орду жана салымы манасчы жагынан айтылып жана бааланып турат. Семетейдин төрөлгөнүн 1-урпак «Манаста» айтып, Манас баатыр “Чоң Казатка» жүрүүнүн алдында эле Семетейдин колго токтоп калган бешиктеги бала экени ачык тапшырылат. 2-урпак «Семетейде» бул окуя кайталанбастан Чой атасы Жакыпкан жагынан чабылган окуядан башталып, энеси Каныкей менен бирге салттык окуяда баяндалат. Жомок башында Жусуп Мамай өзү жараткан туруктуу ыр саптарынан айтып, анан Манас баатырдын колго келтирген ийгилигин даңазалап ошол жеңиштин

артынан кууп жеткен ажалдуу өлүмдү да айтып, ушул иштин алдын сезген Каныкейдин акылман, күжүрмөн, адамдык сапатта эң жогору турган бийик образынын көркөм ачылышына жол ачат. Мисалы:

Көбү төгүн көбү чын,
Көрүп келген мен эмес,
Көп теңтуштун көөнү үчүн,
Күрпүлдөтүп айтабыз.

.....

Айтайын бир аз канкордун,
Айтканым жалган болбосо,
Арбактары колдосо.

.....

Кытайлардын Коңурбай,
Кеги бардыр ичинде,
Белин бекем байлады.
Камы жок турган Беренди,
Айбалта менен жайлады.
Айбалта тийип шилиге,
Көзү оттой жайнады.
Кор болбогон баатырдын,
Шору минтип кайнады.

.....

Манастын көзү барында,
Акылман тууган Каныкей,
Койонаалы чунагың,
Жар салып көп элге,
Мамынтып ашын бердирип,
Мамыга аркан кербирип,
Алдында күтүп камынып,
Ою менен иш кылып,

Майдын баарын ысытып,
Кыштын баарын бышыртып,
Эркечтин майын эритип,
Аки-бору аралаш,
Таштын баарын эритип,
Сарайын чакан салдырып,
Көргөндүн көзүн талдырып.
Келген элдин барысын,
Тамашага кандырып,
Жоругун элден арттырып,
Миң жамбы менен бүттү деп,
Күмбөзүнө жаздырып,
Окшош кылып ойдуруп,
Манастын баскан мөөрүнө,
Күмбөзүнө бастырып.
Кышында тоңсо агарып,
Жайында күйсө агарып,
Манаска кылган чыгымы,
Күмбөзүндө саналып.
Күмбөзүн жакшы бүтүрүп,
Каныкей жүрчү күтүнүп.
Ичине жайын каздырып,
Өлө элек Манас барында,
Ага катырган айкел жашырып.
«Сөөгүн ачып капырлар,
Өрттөп таштап кетет» деп.
Көргөзбөй тирүү адамга,
Кыяматтык дос болгон,
Карыган Бакай абаңа,
Кызыл арстан молдого,

Кайнардын кара суусуна,
Көр каздырды ушуга.
Сууну тетир бурдуруп,
Алдында сайды ойдуруп,
Ичин жакшы бекемдеп,
Темир менен кынагып,
Таш менен жакшы шыбатып,
Шамал кирчү бир тешик
Эки күндүк ыраактан,
Темир менен кабатып,
Кызыл Арыстан, Бакайкан,
Кандай кылган иши деп,
Карылар жүрдү санашып.¹

Жусуп Мамай варианттында мен кайталап айтып келгендей, «Манастагы» ар бир каармандын аткарып турган милдети менен анын эпостогу кармаган орду, элге, коомго кошкон үлүшү, манасчынын ой-санаасындагы туруктуу мүнөзү айкын мааниде ачылып берилген. Бул вариантта Манастын өлүмүнө даярдык көрүү, аны эч бир кишиге кеңешпей эле Каныкей баш болуп максаттуу, долборлуу бүтүрүп жатканы менен окуя башталып, Каныкейдин кийинки окуялык баянда ортого чыгуучу баш билгичтик, Манас урпагынын ишине жетекчилик кылуу, акылмандык, албууттук түп мүнөзүнүн ачылышына жол ачылган. Ушул негизден өөрчүтүлгөн Каныкейдин образы түз багытта жүрүп, Семетейдин чоң атасы Жакыпбайдын колунда бейажал өлүп кетүүсүнөн куткаруу, аны эркин өстүрүп элге кошуу, эки чоронун келечек өмүрүнө чечим берүү, Семетейдин эки ирет үйлөнүүсү, небиреси Сейтек баштаган арткы урпактардын күрөшүнө дейре активдүү катышуу, акыл кошуу, үзгүлтүксүз аракеттенүүсү Жусуп Мамай вариантынын башка варианттардан толумдуу айткан өзгөчөлүгү эле. “Койонаалы чунагың,

¹ Жусуп Мамай. Семетей. – Шинжаң эл басмасы, 1995. – 1-2-беттер.

Жар салып көп элге...” биз бул жерде Эшматтын вариантынан Манастын өлүмүн элге кабар айткан, жаңыэле төрөлгөн Айкаңдын уулу Көкбөрүнүн баласы Койонаалы экенин билдик. Бул жерде анык тапшыруучу маселе туруктуу образ кабарчы бала Көкбөрүнүн баласы Койонаалы болот. Ал анын теги жайы, өзгөчө мүнөзү Эшматта көркөм өөрчүтүлсө, Жусуп Мамайда үстүрт атын гана атап өтөт. Акылман аял Акеркеч образы да эки манасчыда эки бөлөк Эшматта Көкбөрүнүн аялы, Эртөштүктүн кудалашкан жери болуп айтылса, Жусуп Мамай вариантында баатыр Чубактын аялы деп айтылат. Жомоктук салттын туруктуулугу жана өөрчүтүлүшүн ушундан байкайбыз. Эпос системасында Каныкейдин аткарып турган милдети аялдар образында эң салмактуу, күрдөөл ары адамдык жашоо тагдырына сайып турган опуртаалдуу өмүр болгон. Жусуп Мамай өзүнүн 8 урпактуу баатырлык баянынын ички түзүлүшүндө Каныкейдин өмүр жолун башка эр баатырлардай жүйөөлүү көркөм чечкени менен бизди суктандырат.

Өткүр Манас баатырдын,
Өлөргө күнү жетиптир,
Оозунан чыгып көк түтүн,
Бопороздой пур этип,
Калың журт калды чур этип.

.....

Ардактаган дэйилда,
Ак тубардан көшөгө,
Жүзүнө тартып койдуруп,
Тогуз, ондон бээ тандап,
Коногуна сойдуруп.

.....

Бэйшенбинин күнүндө,
Жуманын кадыр түнүндө,
Кандуу кетти кайран эр,

Ак исламдын дининде.
Ар ким өлөт ушундай,
Жети күндүн биринде...¹

Бул саптардан анык эле Жусуп Мамайдын өздүк чыгармачылык кошумчалары экени анык көрүнүп турса да, коомдун өнүгүү жагдайы жана элдин идеялында орун алган ислам дининин көз караштары боюнча зарыл каражат катары кабыл алып олтурабыз.

Эртең менен болгондо,
Алты сан кара топ Ногой,
Эл жыйылып толгондо,
Дооронго токсон сур байлап,
Барын бирдей кур байлап.
Кыргыздын наркы ушул деп,
Шарыятта жок эле,
Күнөө болсо мейли деп,
Жаман атты кылат деп,
Дооранын жакшы кылдырып,
Бидиясын өткөрүп,
Ыскыт атын токутуп,
Кыяматтык дос болгон,
Кызыл арыстан молдого,
Жаназасын окутуп.
Молдого кепин бычтырып,
Жуугандарга он бештен,
Бар киймин жыс кылып,
Бакайга башын карматып,
Бары журтун чакыртып.
Акылман тууган Каныкей,
Акылына көндүрүп.¹

¹ Жусуп Мамай. Семетей. – Шинжаң, 2004. – 2-3-беттер.

Бул элдик өлүм узатуу баянында, диндик иш-аракет менен кыргыз элинин байыркы кадаа-салттык, турмуштук таанымдары журулушуп, жакынкы бир канча кылымдардан бери биздин өз турмушубузда көрүнүп келген, калыптанган өлүм узатуу салттарынын эпосто эркин орун алышы эле. Жакынкы замандагы «Манастын» аткаруучулары угармандардын көңүлүн элөө, өзүн угармандардын ичине синдирүү жана өзү өздөштүргөн жомоктук жөрөлгөнү өзгөртпөй өөрчүтүп айтуу максатында дагы да толуктап, көрктөндүрүп турган чыгармачылык адискана. Мындай алааматтар эч качан кыргыз эли же илимпоздору жагынан сынга алынган эмес. Кайра манасчынын чечендик, чеберчилик, таланттуулук өнөрканасы боюнча кабылданган. Жусуп Мамай ошон үчүн эл жагынан бааланып, баркталып келет.

Бардык вариантта Семетей 12 жашта гүл токойго барып, Акшумкар салып, кушун көмүрчү Сарытаз алып бербей, Семетей аны менен катуу айтышып, Сарытаз анын тегин айтып танытканы, ага Семетей ишенбей акыры өз энеси Каныкейден толук угуп, чоң атасы Жакыпбайдын ишине нааразы болуп кийинки трагедиянын жолу ачыла баштайт.

Эшмат Мамбетжусуп вариантында көмүр күйдүрүнүү оокат карманган, ары баарын билип жүргөн Сарытаз атайын көмүр күйдүрүп Каратаз аталат эле Семетейге ата тегин билгизип айтат. Жүсүп Мамай вариантында Бакай болочокту мурун көрүп, Сарытазга соодагер кейпинде жүрүп, Каракандын шаарында Семетей менен Каныкейдын абалын ээлеп, Семетейдин эр жеткен күнүндө алдынан утурлап жүрүп, аянбастан ага ата тегин таанытып айтууну максаттуу тапшырат. Сарытаз жомоктун жөрөлгөлүү окуясы боюнча Семетей он экиге келип, куш салып жүрүүчү токойго көмүр күйдүргөн көмүрчү болуп, кушту алып бер, деп орой айткан Семетейге катуу айтып, туулган жеринин Талас, тууган атасынын Манас, өз элинин Ногой, таятасы Темирканда

¹ Жусуп Мамай. Семетей. – Шинжаң, 2004. – 4-5-беттер

жан аргасынан тентип жүргөнүн айтат. Бул окуяда баян тилиндеги сөз иштетүү жагынан айырмачылыктар болбосо көрүп өткөндөй жөрөлгөлүү окуяда өзгөрүш чоң эмес.

Эшмат Мамбетжусуп вариантында Семетей ата тегин билип, таятасы Темиркан, энеси Каныкейден бата алып, Таласка карай жөнөйт. Алдынан утурлап жүргөн Акылман Бакай менен таанышып, анын көрсөтмөсү боюнча Таласка барып, чоң атасы Жакыпбайга амандашып үйүнө кирет. Бакайдын айтканы иш жүзүндө көрүнүп, чоң атасы дегеле көрбөгөн өз небереси Семетейге уу салган кымызды ичируүгө аракет кылат. Семетей чоң атасынын эл айткандай кара ниет, жемкор адам экенине ошондо гана ишенип, көңүлү калып, жүрөгү муздайт. Атасынын бир туугандары Абыке менен Көбөштүн айлына барып, алардын да жакшы адам эместигин өз көзү менен көрүп коюп, кайта Букарга барып, Таласка кайтып кетерин айтып ал жердеги эне төркүндөрү менен коштошуп жөнөйт. Жөнөш алдында атасы Манас баштаган атактуу батырлар тулпарларын тартуу кылып, алалбаган таятасы Темиркандан атактуу Кара олпогун сурап алат. Семетей Таласка көчүп келип жайгашкан соң, тушундагы элдер өрүлүктөп келишет. Ал чоң атасы Жакыпбай дале Семетейдин эл-жер күткөнүн көрөлбай, мурдагы Манасты чапкандай Семетейди чаап алмакка Абыке менен Көбөштү жумшайт. Абыке менен Көбөш кырк чоро менен көп ногоюн ээрчитип, Жакыпбайдын кара туусун көтөрүп, Семетейдин айлына келген соң, күпүлдөгөн көр Көбөш мылтык атат. Семетей урушка чыккандай беттешип чыгат, Манастын кадимки колдоочулары Семетейдин жанында пайда болот. Дабанбайдын Ырчы уул бул сыйкыр күчтү байкап, кырк чорону баштап Семетейге өтүп келет да, жалынып эл болгондорун айтат. Семетей кырк чорого Абыке менен Көбөштү тирүү кармап, Жакыпбайды өз билгенче жоготууга буйрук берет. Кырк чоро Абыке менен Көбөштү тирүү кармап, алардын тагдырын чечүүнү Каныкей энесине тапшырат. Топ катын күндө Абыке менен Көбөштүн

аяктай этин кесип, үч күн кыйнайт, андан жүрөгүн жарып өлтүрөт. Каныкей кош уучтап бул экөөнүн канын ууртап, капасын жазат. Кырк чоро Жакыпбайды өз үйүндө кармап өлтүрөт. Семетей ногойдун баарын тоодон көчүрүп, эл менен аралаш конуштайт, урумдан келгендерди жолуна салып өз жашоосун жаңы баштайт.

Жусуп Мамай вариантында Семетей элин көчүрүп Таласка келет. Көбөш көчтү көрүп, жерди каздырып, ал жерге кара боюн жашырып, мылтыкты беттеп, камындырбай туруп Семетейди атат. Тайбуурул бир жагына жалт берип жазгырып, Семетей аттан учуп кете жаздайт. Ошондо Семетейдин жаалысы кармап, көөнү бөлүнүп, арам ниет Көбөштү ач албарс менен жайлайт. Ал аңгыча ашыгып Сарытаз келип, Жакыпкандын айылына жашыруун барганын, Жакыптын кара мүртөздүк менен аларды көкүтүп, Семетейдин башын Көбөш чаап келет, андан кийин Каныкей, Бакай, Чыйырдынын кардын жарып, кам кылбай жатарын аңгеме куруп жатканын угуп, кабарга келгенин айтат. Семетей буга арданып, оңдоп сөз айтканча Каныкей, Чыйырды, Бакай, Сарытаз чуркурап ыйлайт. Семетей кара чаар жолборстой чамынып, Жакыптын үйүнө карай чабат, Бакай менен Сарытаз артынан барат. Эшиктин алдына жеткенде Абыке ак шамшарын ала чыгат. Семетей энелеринин сөзүнө чын ишенип, Абыке ооз ачкынча ач албарс менен чаап салат. Ушул арада Бакай Сарытазга Жакыпканды көрсөтүп, жайла деп ишарат кылат. Калдастаган Сарытаз какжаңдаган Жакыптын башын кесип алат.

Бул жерде туруктуу окуянын өөрчүтүлүшүнө карай, Семетейдин ички адамдык сезим жана сырткы каршы күчтөргө дароо чечкиндүү аракет колдонуусу аркылуу баатырлык эпостогу баатырлык мүнөздүн кыйын жагдайда өкүм кылуу жөндөмүн сыноо чеберлиги баяндалат. Көрүп өткөндөй Семетей өзүнүн эң жакындарын, эң кыйын абалда тандаган аргасы боюнча өз жашоосунан атын өчүрүп, өзүнүн өмүрүнө жол ачат. Муну эпос жараткан манасчылардан кыргыздын карапайым

элине чейин бирдей туура кабыл алды. Чоң атасы Жакыпты Семетей өзү өлтүрдүбү же башкалар колдуу болдубу? Абалары Абыке менен Көбөштү кантип, кандайча өлтүрдү? Мына ушул сыяктуу окуялар ар манасчыда өзгөрүп турган кубулуштук жана биз айтып турган чыгармачылык жөнгө салуу ыкмасы болгон. Семетейге бар жашоосун бербегени үчүн буларды такыр өлтүрүү бардык варианттардагы туруктуулук эле.

Бул окуя эстен кеткиз салттык баян болуп, чоң варианттардын барында толук ары бирдей айтылат. Семетей кырк чорону тек кана карапайым бир кара аскер катары көрүп калат, жана атасы Манастын иш издерине аралашып, бирге жүргөндөй өзүнүн да кырк чоросу болуп турушуна буйрук берет. Ал кырк чоронун башы Кыргыз чал баштаган улуу муун карт аскерлерди өзүнө тартып, алардын ыраазычылыгын албагандыктан, кыргыздын эски салты боюнча качан да болсо улуунун жолу улуу дегендей, алар коркпостон, сүрдөбөстөн, Семетейди бала көрүп тоотпойт. Биздин таланттуу манасчылар мына ушундуй элдик маданият катмарларды жатык билгендиги үчүн, бул чоң окуяны өзгөчө чеберчилик менен көркөм айткан.

Багыш Сазан вариантында кырк чоронун аты мурдагы кырк чоронун аты менен аталат.¹ Кыргызчал баштаган бир канча мурдагы чоролордун аты менен ошолордой болоруна үмүт артып атайын айтылса, Эшмат вариантында да Манастын кырк чоросу деп Кошой (Семетейди көк бөрү тарткан адам Кошой деп айтылат) Алмамбет, Ажыбай, Кыргызчал, Дабанчынын Ырчы уул баштаган көөнө чоролор айтылат, аткарган милдети, элдеги атагы адаттагыча бүдөмүк болуп, бул чоролордун аты жөнү туралуу эскертүү айтылбайт. Жусуп Мамай жана Саякбай вариантындай көркөм ары ашкере өөрчүтүлбөгөн.

Эшмат Мамбет Жусуп вариантында Семетей менен Бакай адырда аркар атып жүрүп, Манастын карындашы Кардыгачты жолуктурат.

¹ «Манас Энциклопедиясы», 2-том, 227-бет

Урук-тууган таанышып, Таласка чогуу барып эс алышат. Кардыгач, Каныкей жеңесине сыр айтып, Суркоён тулпар минген, Жедигерден Багыш аттуу эр чыгып, күндө жети талап, катуу кыйнап жатканын айтат. Ал Каныкей өз башынан өткөн кордук, жамандыктарды айтып, бул ишти Семетейдин укпасын талап кылат. Семетей үй сыртынан бул экөөнүн сүйлөшкөнүн угуп калып, үйгө кирип эжесинин жоосуна бараарын айтып, дароо камданып, кырк чорого барат да урушка дайындалууга буйрук түшүрөт. Каныкей бул ишти ичинен жактырбаса да, аргасыз Семетейдин жол дайындыгын көрөт. Урушка үч күн камданмак болгон кырк чоро өздөрү кеңешип, атасы Манаска узак жыл кызмат кылдык, эми баласын күтүп кантебиз? – деп, кой менен эчкини таштап, калган малды айдап журт которуп кетип калат. Семетей артынан кууп жетип, өзүнө чоро болуп туруп калышын сурап жалынат. Чоролор кебин укпаганда, Семетей буурул аттан түшө калып, атты аларга тартат. Анда кырктын башы Кыргызчал Чоролорго буйрук түшүрүп, Семетейди жарга табыла бута кылууну айтат. Булар Семетейге топту газат кылып, эсин оодарып, буурул атын жанына байлап качып кетет. Семетей эсине келип дагы чоролордун артынан кууп жетип, туруп калууга үндөйт. Кырк чоро дагы баягыдай жабыла келип, Семетейди үстөмөндөп басып, чала атып, баланы чала жан кылып жөнөп кетишет. Семетей көптө эсине келет да, каарданган бойдон кырк чорого жетип, баардыгын кырып бир чуңкурга тыгат.

Жусуп Мамай вариантында Шыгайдын уулу Чынкожо: «менден Чачыкейди тартып алган Семетейге бир кыр көрсөтөйүн» - деп ойлоп, Бакайга туйгузбай, Кыргыз баштаган өлгөндүн изин басып чоро болгон Чыйбыт, Кочкор, Адыбай, Көлбай баштаган кырк чорону чакырып, чай берип, Семетейден кетип калууга көкүтөт. Чын сөздү айтты деп, Чынкожонун сөзүнө алданган чоролор эч бендеге туйгузбай түндөсү жолго түшүп качып жөнөшөт. Эртеси эл Семетейди көрүп амандашабыз деп жыйылып келет. Качкан менен иши жок, кырк чоро качан келер, деп

турса, аларга жиберген киши келип, чоролордун качып жолго түшкөнүн кабарлайт. Бул шум кабардан Семетейдин заманасы куурулуп, Тайбуурул менен дыр коюп, чоролордун артынан жете барат. Жакшы айтып жалбарат. Буулумду жаап, буурулду тартат. Адыбай, Көлбай, Чыйбыт, Кочкор, Кыргызчал айрым барып кеңешип: «Семетейдин сөзү чалгырт, бизди өлтүргүсү келбесе атын тартып, тонун жаппай алдына салып айдап барбайбы. Эмне болсо да Семетейден безели, Кан Коңурбайга кетели. Биз Семетейдин малын бөлө чаппадык, тушуна мылтык атпадык, Эмнеден коркот элек» - деп мойун бурбай жөнөй беришет. Кыргызчал кызыл өңүн кубартып, өз кезинде атасына чоро болгонун, эми Семетейге да кул болду деген атка калгандан көрө Коңурбайга барып кошулуп, Семетейден өч алар оюн айта салат. Ошондо Семетей ачууланып бакырып, Таласка кайра тарт деп кылычын колуна алат. Чоролор дагы бирөө кылыч, бирөө канжар алып, Семетейге тап берет. Каны кайнаган Семетей аларды ары-берияймап, кылычты канга майлап, тып-тыйпыл кырып салат.

Көрүнүп тургандай эки вариантта тең кырк чоро Семетейге ашкере тийишип, малын айдап, бирге жашоодон безгенин билдиришет. Семетейдин урматын ката ойлойт. Кыргыз элинин турмуш салты, адамдык урмат-сый нарк карашы боюнча тегеле улууну урматтоо, алдыга кою, асырап күтүү, ката болсо да сыйпалатып, көнүн калтырбоо, чогол мамиледе болбоо сыяктуу тыйымдар бар. Эки манасчынын вариантынан бул жактагы өзгөчөлүктөрдү кеңири байкайбыз. Атасындай туруп баланы ээрчип урушка чыгуу, анын буйругунда болууну кырк чоро акыры туура көрбөгөн да, Семетейден бөлүнүп жашоону тандаган эле, муну түшүнбөгөн Семетей, башка арга табууга үлгүрбөй, аларды өлтүрүп, өзүнүн атасы Манастан да каарлуу канкор баатыр экенин ааламга жарыялайт. Манасчылар мына ушундай окуя түзү менен байыркы салаттанаттуу батырдын жоокердик, күчтүү жетекчилик мүнөзүн айгинелейт.

Баш аламанда баркырап турган эки баланы көрүп, энеси Каныкей кырк чорону чакырып келерге жумшаган кишиге айтып жаткан, эки баланын аңгемеси эсине түшөт: эр Манас Бээжинге барганда Эсенкан кызы Бирмискал менен Айжаңжүн кызы Бурулчаны тартууга алып, Кошойдун кошулушу менен кыздарды Алмамбет менен Чубакка алып бергенин, кандар Бээжинде калып, эр Шуутуну баш кылып, беш жүз кишини жандатып, Бирмискал менен Бурулчаны Таласка жеткиргенин, келип үч күн өтпөй экөө эркек төрөп, Каныкей балдарга өз эмчегин салып оозантканда Күлчоро эмген эмчектен ак сүт, Канчоро эмген эмчектен кан чыкканын, ушуга жараша жалдардын атын Күл, Кан деп атаганын, балдардын энеси төрөттөн кийин эле көз жуумп, Күлдү Күлдүргө, Канды Камбарга берип бактырганын, алар быйыл сегиз жашка келип калгандыктан, Семетейдин артынан ээрчип басар кезинин келип калганын айтып, ал балдарды ала келсин деп тапшырып жатканын ойлоп, эки баланы эки атка мингизип, кырк чоронун атын алдына салып айдап, Таласка кайра келет.

Эшмат Мамбетжусуп вариантында Семетей кырк чорону кырган, Кызыл кыргын ичинен Кыргызчалдын аялы Кишбийке качып кутулат. Балтыр бешик бир бала, басып жүргөн бир баланы Семетей эрмек болсун деп куржунуна салып алат. Бул эки бала Семетейдин келечектеги эки баатыры Күлчоро жана Канчоро болуп, жомокто Мажиктин уулу Күлчоро, Камбардын уулу Канчоро деп айтылат. Кээде Алмамбет уулу Күлчоро деп да айтылат. Тыныбек Жапый вариантында Алмамбет уулу Күлчоро, Камбардын уулу Канчоро, ТМВ. ММВнин варианттарында Эшматтай айтылат.¹

Бул эки баатырдын ата теги жөнүндө чечмеленген баянды жолуктурбайбыз. Семетейдин жылкысын карап, Семетей куш салганда бирге ээрчип жүргөнү гана айтылат. Жөрөлгөлүү туруктуу окуя, Жедигердин Толтойу менен Шыгайдын уулу Чынкожо, Акунканга дүмөк

¹ Манас Энциклопедиясы 2-том, 227-бет.

салып, Айчүрөк кызын берүүгө зордоп, Айчүрөк, Манас баатырдын өзү аташып бел куда болгон күйөөсү Семетейден ачык жооп алмакка, аккуу кебин кийип, көп амалдар менен Семетейдин ак шумкарын ала качып, Семетейди өзүн издеп барууга жол ачканынан баштап, бул эки баатыр чыныгы баатырлык, Семетейдин чоросу, негизги каарман катары басым сүрөттөлөт. Кийинки мазмундар башка варианттар менен бирдейликти сактайт. Бул вариантта Күлчоронун мүнөзү сезгир, сөзмөр, шайдоот, аркандай иш-аракетке жоопкерчилиги күчтүү, Манастын урпагына өмүр бою адал эмгек сиңирген, Семетейдин жоокерлик жашоосуна аянбай күч кошкон, жалпы жактырган улуу эр-азаматтын үлгүсүн көрсөткөн, телегейи тегиз баатыр болуп сүрөттөлөт. Ал эми Канчоро тунгуюк түнт, карамүртөз, ээрчиме, жансоогалаган арамза, пайдага карай ыктаган, кара күчкө салып, кара-өзгөй жашаган, тоң моюн эркектин мүнөзүндө сүрөттөлөт. Бул эки баатыр бирге өсүп, бирдей сыйланып, бирдей тарбияланып эр жеткен менен, жан-мүнөзүндөгү окшобостук булардын болочок өмүрүн, элге көрсөткөн кызматын жана татаал тагдырларын ашкере тастыктап белгиледи. Манасчы бул жагынан да өзүнүн чыгармачылык стилин ашкере байкатып турат. Семетейдин аркандай ишине Күлчоро чын пейли менен берилип кызмат кылат. Жападан, ызадан, өлүмдөн коркпой, ат салып аттанып алдында жүрөт. Семетейге зыян болчунун баарынын алдын тосот. Семетейдин урпагы Сейтектин эр жетип, ат тизгинин тартып, элдин эркиндигин колго алышына чейин жан аябай баатырлык көрсөтүп, албан ийгиликке жеткизет. Канчоро башта жөнөкөй кароолчу же Семетейдин сапар жолдошу сыяктуу бар жумушун иштеп көмүскөдө калгандай, Күлчоронун акылын ээрчип жүрөт. Чынкожо, Толтойлор менен болгон уруш, Бээжинге барып Коңурбайдын жылкысын чаап алган уруштарда Канчоро эрдик көрсөтүп, баатырдык даңзасы чыгат. Кыяз менен болгон алгачкы урушта да Семетейди жана элди коргоо үчүн кан майданга качырып кирип барат. Ушул кездерде Канчоронун мүнөзүндөгү өзгөрүштү

эпостон ашкере табалбайбыз. Тек гана алсыраган Кыяз айла менен Семетейди жоготуу максатында, эки чорону алдап өзүнө кошуп алмак болот. Алдында Күлчорого барат. Күлчоро, Кыяз канча ант берип турсада кылча кабарына келтирбей, “урушаар жериң ачык айт” деп тик айтат. Кыяз, Күлчородон айла болбогон соң, Канчорону алдамак үчүн чоң жолго барат. Семетей да чоң жолго кирип барат. Кыяз, Канчорого барып, Күлчорого айткан баягы сөздөрдү айтып, ага да ант берет. “Семетейди колго келтирсең, буурул атты, кара олпокту, ак келтени, Шаатемир кызы Чачыкейди сага берип, калың Ногойго кан көтөрөм, экөөбүз тууган болобуз” дейт. Бул сөздөргө Канчоронун бою эрип, минип турган канаттуу кара бедөөдөн оодарылып түшүп, мылтыгынын оозун жерге каратып турганда, Кыяз чаап түшүп келип, экөө кучакташып көрүшүп, достошо калат. Кыяз: “Семетейди кандай алабыз” дегенде, Канчоро: “кечээ эле Семетей, Кыязды тирүү кармасаң, буурул атты, кара олпокту, ак келтени берем деп айткан. Ал сөзүнөн кайтпас төрө эмеспи, ак келтеден айрылса эле өлгөн жери ошол, сен мында тура тур” дейт. Семетейдин келе жатканын көргөн арамза Канчоро атын чаптырган болуп, шашкан бойдон сүйүнчүгө келген болуп, “Кыязды арып менен кармадым, минген аты Тооторуну Күлчорого соогага берип чиркетип, өзүм сүйүнчүгө чаап келдим” дейт. Семетей жайылып аттан түшүп, аккелтени берип, үстүндөгү кара олпокту чечип Канчорого жаап, «буурул аттын үч күндүк күчү меники, үйгө жетсем сеники» дейт. Канчоро аларын алган соң тоңкойуп тооп кылып, эңкейип кулдук уруп, аркасына кайра салып, Кыязга барат. Атын Кыязга берип, ак келтени алып ак мойноктун үстүнө чыгып, эңкейиштен “Кыязды жетелеп Күлчоро кайда жүрөт” деп элебей келе жаткан эр Семетейди дүрмөттөп, “кара бойдун ортосу как жүрөктүн толтосу” деп өзү атат. Кирген жери ородой, чыккан жери чарадай болуп, тоо кулагандай Семетей жыгылат. Алдындагы буурул ат чочуп, качкан бойдон Жедигерди аралап кетет. Камынып турган Канчоро

буурул атты кармап минип, качкан элди “Семетейди жайладык” деп токтотот. Ак келтенин үнүн тааныган Күлчоро, Канчоронун Кыязга сатылып, Семетейди кастаганынан күмөндөнүп, Суркоён менен учуп жетип, жерде жаткан Семетейди көрүп башын кучактап ыйлайт. Же буурул ат же ак келтенин бирөө да калбай жоого кеткенин армандайт, Семетейдин сөөгүн атка туура өңөрүп капчыгайга алып барып жаткырып, ак олпок менен жаап коюп, Суркоёнду минип Жедигердин Кыязын издеп жөнөйт. Бул кезде душман күчтүү келип, өлүмгө башын байлаган Күлчоро, тилсимат тулпар Суркоёндун айтканы боюнча бошонуп, душманга туткундалып, далынын кечири оюлуп, майып болуп, жаман күндөргө туш болот. Семетейдин урпагы Сейтекти тарбиялап, атасынан артык баатыр болуп жетилип чыгуусуна күч кошот. Акыры Манастын туусун кайта тургузат. Ал эми Канчоро Таласка ээлик кылган кан болуп, Семетейден калган Чачыкейди алып, буурулду минген болуп, эл тагдыры менен иши жок жеке жыргал турмушун өткөрөт. Акыры Күлчоро менен Сейтек жагынан туткундалып эпосто айткандай, Каныкей менен Айчүрөк Канчорону кулактан чоюп кабакка тартып барып, арты-артынан оозуна сийип, чоң терекке таңып, өтпөгөн бычак менен эки санынан экөө кескилеп, үч күн кыйнап, төрт күн болот дегенде жүрөгүнө бычак салып, шыркырап аккан кара кандан кочуштап экөө тең ууртайт. Сейтек менен Күлчоро Канчоронун шаарын талкалайт.

Ж.Мамай вариантында Күлчоро менен Канчоро жөнүндө кеңири малымат алабыз. Биринчи, бул эки чоронун туулганын манасчы 1-урпакта атайын айтып, Чоң Казатта баатырлар Бээжинди алган соң, олжого түшкөн кыздар менен баш кошуп, ошолордон туулган балдар – Күлчоро Алмамбет менен Эсенкан кызы БирМискалдан туулган бала, Канчоро Чубак менен Айжаңжүн кызы Бурулчадан туулган бала болуп, эпосто Назик кыздар күчтүү толгоону көтөрө албай, балдарды төрөп эле көз жумат. Ошол себеп Каныкей буларга эмчек салып болочогун алдын

айтат. Кийин баккан аталарынын аты менен Күлдүрдүн уулу Күлчоро Камбардын уулу Канчоро деп да көп айтылат. «Семетей» эпосунда эки чоро жөнүндөгү учур Семетей Таласка келгенден башталып окуялык буктурма сыяк баянга жик салынып, Бакай Таластай жердин касиеттүүлүгүн түшүндүрөт да, Манас өлгөндө чынар куурап, булактын суусу тартылып калганын, ал эми бүгүн чынардын бүрдөп, булактын оргуштап агып турганы жакшылыктын жышааны экенин жоруп турганда, Семетей чоң чынардын үч шагынын экөө бүрдөп, бирөө эмнеге куурап турганын сурайт. Бакай: «кап, балам, ушуну бекер сурадың, ачыгын айтсам, жолдошуң экөө болот. Бирөө адал, бирөө сага кас болот» деп чечет. Дагы бир өзгөчө баян, бул эки чорону Каныкей өзү төрөтүп, үч күн болбой энелери төрөттөн кайтыш болуп, Каныкей балдарга өз эмчегин эмизгенде Күлчоро эмген эмчектен ак сүт, Канчоро эмген эмчектен кан чыкканын, ушуга жараша балдардын атын Күл, Кан деп атаганын, балдардын багар ээси жок, Күлдү Күлдүргө, Канды Камбарга берип бактырганы ашкере сүрөттөлөт. Биз баса белгилеп айтып келген Жусуп Мамайдын вариантындагы ар бир образ же кыймыл-аракеттерге токтолуп, талкуулап, керектүү каражаттарды ырааттуу пайдаланып турганын ушундайда айкын билебиз. Күлчоронун коңур чечендиги, тайманбас эр жүрөктүгү, Манастын элине, урпагына ченемсиз адалдыгы, Эшмат менен Тыныбектин айткан негизинен алда канча күчтүү өөрчүтүлгөн. Мисалы:

Жөн турбады Күлчоро,
Сүйлөп койду оозу шок.
Сулууну алсаң сен алдың,
Суурулган Гүлүң ортодо,
Чүрөктү алсаң сен алдың,
Чүмбөттүү күлүк ортодо.
Кимибизге бересиң,
Суркоён күлүк олжону.

...ошо кезде Семетей,
Колундагы Сур коён,
Чычыркайдай чылбырын,
Ыргытты бейим жанаша,
Илгир болгон Күлүстөн,
Эрлигине жараша,
Учун жерге түшүрбөй,
Ыргытып ийген чылбырга,
Жалгыз жипти таамайлап,
Сайып кетти караса,
Чылбырынан кармады.
Суркоёнду кошоктоп,
Күлчоро алды колуна,
Суркоёнду алганы,
Түз ыргытбай чылбырды,
Кыйгач таштап койду деп,
Канчоро калды оюнда.¹

Канчоронун кас күмөн, кыска өзөк, кара мүртөстүгүн да ачык-ашкере ар бир байланыштуу баянда аздыр-көптүр кабар берген. Канчоронун эр ортону болгондо өз эли жана өз абасы Семетейге кас болгону, мунун соо болбогон эс-акылынан болду. Саякбай Каралаев вариантында айтылгандай, даңктуу тулпар Суркоён, ак олпок же кара олпоктой ок өтпөс оор атактуу тон жана бай катын эле. Канчоро ушул дүйнө үчүн, баатыр адамдык сапатын жоюп, өз элин жоодой талаган кара ниет душманга айланды. Жусуп Мамай бул эки чоронун түпкү мүнөзүн жөрөлгөлүү салттык окуяда сакталган белгилерин өзгөртбөстөн, өз ордунан ишенимдүү көркөмдүккө көтөргөн болуп, Саякбай Каралаев вариантына жакындап турса да, өзүнүн чеберлигин таасын байкатат.

¹ Жусуп Мамай. «Семетей». – Шинжаң эл басмасы, 1987. – 238-бет.

«Манас» эпосунун бардык варианттарында Шаатемир кызы Чачыкей жөнүндө Семетейге тийгиненен баштап, чоролор менен бирге андан калганда Акундун кызы Айчүрөк издеп келгенден кийинки окуя өзгөрүшүнөн баштап бир аз айтылат да тескери каарман, эрге оопа кылбаган арсыз жаман аял мүнөзүндө кала берет. Т.Жапый вариантында Семетейдин Чачыкейди Күлчородон кызганган иши баяндалса, Эшмат вариантында Чачыкейдин Күлчоронун аргандай жумушту тез ары жоопкерчиликтүү бүтүргөнүн жактырып мактап турганы айтылат. Ж.Мамай вариантында дале ушуга түспөлдөш жышаан берилип, Чачыкей ич сырын Күлчорого айтып, Семетейдин канча болбогонуна койбой ак шумкарды акбула, акбалык, аккуу болуп кубулуп алган Айчүрөккө алдырбай келүүнү тапшырганын оңой эле эсибизге алалабыз. Семетейдин жолун тоскон Чачыкейди булдурсун кайыш камчы менен этин айра чапканы, ага болбой акшумкар качкан соң Күлчорону жумшап, жооп бербесе катуу жаза колдонуп, аябай кыйнап уруп, кордоп, андан кийин атасынын үйүнө кетирип ийүүнү тапшырып, Күлчоронун буйрукту ошондой аткарганын да бардык варианттардан кеңири окуйбуз. Чачыкей Семетей үчүн көп бедел төлөгөн карапайым кыргыз аял болгон, эпосто ачык айткандай анын эрге тийүү укугу, өзүнүн же мурдагы Үмөтөйүн же кийинки Семетейине толук ээ болуу жагдайы болбойт. Өзү кандын кызы, байдын кызы боло тура каталыкка каршы чыгуу, тосуу аргасын табалбайт. Акыры Канчоро менен тил табышып кетет. Бардык манасчылар бирдей карашта, салттык байыркы жөрөлгөгө адал болуп, Чачыкейдин ички дүйнөсүн жүйөөлөштүрүүгө көңүл бурбаган. Семетейди эч нерсени элебес, унутчаак, боорукер мүнөзүнөн келип чыккан ички кайчылык окуялардын катарында гана бир жактуу кылган. Көптөгөн назарыялык китептерде баатырлык мүнөздүн зордукчул, карамүртөз, өзүнүн пайдасынан башканы ойлобогон өз билгинен чоогоол аткарган, жадаса туугандын көңүл-күйүтүн, аялын, урпагын, элдин узак келечегин жоопкерчилик менен

ойлонбогон жактарын талкууга алып, алардын баатырлык салакаты болбогондо коомдогу эң жаман кара күч саналарын илмий жүйөөгө коюшат.

Эр Көкчөнүн Үмөтөй,
Төрөлүгүн билдирди.
Чачыкейди өтүнүп,
Тотукени алды эми.
..экөө тең келин көчүрдү.
Кең Талас көздөй Семетей,
Кең Текес көздөй Үмөтөй
Салып жүрүп кетти.¹

Жогорудагы баяндан көрүп өткөндөй Эшмат вариантында дегеле башкаларга окшобогон жайынча жомоктук каражаттар менен байма-бай кездешип турабыз. Эшмат бул 8 сап ыр ичинде, Семетей менен Үмөтөйдү жаңы таанышкан достон кара чечекей бажага, тууганга айландырып айтып турат. Алардын жашаган жери, турмуш ал-абалы, өндүрүштүк эмгеги сыяктуулар ачык айтылат.

Ал эми Жусуп Мамай вариантында Үмөтөй Казактын каны болуп, Семетей Коңурбайды жоготкондо мага кеңеш салып чакырбайт же олжодон бөлүп бербейт, мендей канды көзгө илбейт деп өзүн көрсөтмөккө кол жыйып, Кеңколго бастырып келип Күлчоро менен жекеге чыгып сайышып өлөт. Чачыкей менен эч кандай байланышта болбойт. Ушуну баана себеп көрсөтүп, ичинде арамдык ойлоп жүргөн Канчоро боорукер Семетейдин жашып турган убактынан пайдаланып Тайбуурулду Казактарга тартууга бердирип Семетейди Касиеттү тулпарынан ажыратып, ага кастык кылууга шарт түзөт. Ал Чачыкей Чынкожонун алчу кайны болуп, Семетей алгандыктан жана бир себеп, карындашы Ак Коёнду Толтойго берем деп жүргөндө Семетей аны да Ак Коёндун ыраазычылыгы боюнча Күлчорого алып бергени үчүн

¹ Эшмат Мамбетжусуп. «Семетей». – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 255-256 беттер.

кийинки күндө Чынкожо менен Толтой биригип Семетейдин кайны бел куда болгон аялы Айчүрөктү зордуктап алганы барып өлүп жоголот.

Саякбай вариантында башкачарак, оозеки жомоктогу кан баласынын же кандын, аял тандап алганындай окуя баяндалат. Темиркан өз ага-туугандарын, элдеги акылман карыларын, журт бийлеген билермандарын жыйып алып кеңеш куруп, жетимди тайларынын жетелеп, убагында үйлөп, энчи бөлүп берип, чыгаруусу мурдатан калган ата салт. Семетей жетим элине көчүп кеткени жатат. Анын үйлөнбөй кетиши туура болбос..... салт боюнча мойнунардагы милдетиңерден кутулгула! Чогулгандар кандын акылын туура табышат. Түтүнгө кыз салып, эл ичинен акыл-эстүү, өңдүү-түстүү деген, уздугу, билгичтиги менен атагы чыккан кыздарды бүт чогултуп, атайын сынчыларды дайындап, ошолдун алдынан өткөрүп, сынчылар жактырган кыз кимдики болсо да каны, карысы дебей аны Семетейге алып берет деген бүтүмгө келишет.

Калың элге кандын жарлыгы угузулуп, жасоол балбандар эл кыдырып, каны, карысынан койбой кыз чогултуп, кан сарайына жыйып айдап барышып, Кыз тандоого атайы коюлган сынчылардын бири Көлөйкан чубатууга түшкөн кыздардын ичинен бир кызды ушул жарайт деп жактырып жетелеп чыгат. Ал кыз тектүү жердин кулуну – Шаатемирдин кызы экен. Өзү бала секелек, өрүмгө чачы жете элек. Он төрттөн жашы өтө элек, аты Чачыкей, бели тутам, бети айдай, кара жерге кар жааса карды көр да, этин көр, кар үстүнө кан тамса канды көр да, бетин көр, мистени көр, тишин көр, алманы көр, башын көр, көөдөн кара кашын көр, чачы кара кундуздай, көзү жанган жылдыздай, тал чыбыктай ийилген, аземдүү кийим кийинген сулуу кыз экен... Шаатемир, Көлөй, Темиркан ага-ининин балдары болот. Чачыкейди алда качан Жедигердин Толтойго кудалап койгон болот.¹

Саякбай вариантында Чачыкейдин сырткы көрүнүшү Айчүрөктөн

¹ Мусаев С. “Семетей, Сейтек”. Кара сөз түрүндөгү баяндама. – 104-бет.

кем эмес жада калса окшош сүрөттөгөн. Токсон күн тойлотуп, оюн-зооктун барын салып берип, тай торпоктон көкбөрүсүн тарттырып, перизаттай сулуу Чачыкейди Семетейге алып беришти. Таятасы Темиркан сексен нарга кырмызыдан жүктөтүп, алтын-күмүш, жакут таш, кымбат буюм аралаш аянбастан арттырып, жибектен аркан тарттырып Семетейге энчи деп бердирди. Сексен балбан жүк жүктөп, кызмат кылып ээрчип басты.¹

Бул жерде Саякбай вариантынын эрекчелигин айтуу менен андагы Чачыкейге төтө катыштуу, мен из кууп бараткан маселе болсо Чачыкейдин түпкү мүнөздөмөсү, башта кимге куда болгон, Семетей менен кандай кошулган, башка варианттарга канчалык төп келет сыяктуу маселелерге жооп табуу. Манасчынын айтуучулук жөндөмү, акылдан ашып түшкөн тапкырлыкта байкалат. Толтой менен Семетейдин кийинки кандуу согушу, Чачыкейдин оопасыздык кылышына толумду пакит таап койгон эле, Чачыкейдин байлыгы да бары варианттарда орток көрүнүш алат. Семетейдин Таласка көчүрүп келген байлыгы аябай көп ары баалуу болгондуктан алды менен чоң атасы Жакыпбайдын ичине сук салган, туруктуу окуя ушундай көркөм өөрчүтүлгөн.

Жусуп Мамай вариантында таятасы Каракан Таластан аман-эсен кайтып келген Семетейди жакшы күтүп алат. Анын өз элине кайтмак сөзүн куптайт. Алды менен анын тоюн кылып, Чачыкейди алып берүүнүн камылгасын көрүүнү, Темиркан менен Шаатемир өз инилери болгондуктан, башынан эле баары ишти өзү билип келгенин айтып, канкордон калган туяктан калың жебесин айтат. Каныкей менен Бакай кеңешип, Каракан өзү берген кара олпокту, боз жоргону баш кылып, кырк миң тила менен куда болот. Ага-ини, кары-жаш, баары келип, жети күн тамашага батып, тойду дуумандуу өткөрүшөт. Шаатемир жалгыз кызы үчүн атайын асемдеп жасаган ак үйдү, кырк кенезек, кырк уулду

¹ Мусаев С. “Семетей, Сейтек”. Кара сөз түрүндөгү баяндама. – 105-бет.

жана алтымыш нарга жүк артып сеп жиберет. Каракан 4500 жылкы энчилеп, аны колуна курал кармаган 190 кишиге айдатат. Чачыкейдин образы ички мүнөзүнөн сырткы көрүнүшүнө чейин бирдейликте түзүлгөн тек гана баян тилинде бир аз парыкталат. Мисалы:

Эрке катын Чачыкей,
Ордодон чыкты маңкайып,
Ак кулжадай даңкайып,
Эки жагын каранып,
Карчыгадай таранып.
Кыз калдактай кылактап,
Асталай базып булактап.
Көк кепич бутта кыйчылдап,
Көрөгөч көзү жылтылдап.
Базып чыкты суйкайып,
Элэчек башта койкоюп.
Алтындан кылган чоң сөйкө,
Акыректе жаркылдап.
Шуурудан таккан чач мончок,
Майсооруда шаркылдап.
Сэрүүн булак бакчага,
Базып барды Чачыкей.
Жэңин жэрге сүйрөгөн,
Жэлбегей базып үйрөнгөн.
Алтынга боюн шыбаган,
Талдай бели буралган.¹

Эшмат вариантында Чачыкей менен Айчүрөктүн кездешүүсү өтө жөнөкөй айтылып, Чачыкей Каныкейдин ордосунан чыгып эле Айчүрөккө кездешет. Айчүрөк шашып келүү максатын айта салат да, Чачыкейден жеме угат. Жусуп Мамай вариантында кечки бешимде

¹ Жусуп Мамай. «Семетей». – Шинжаң, 1987. – 110-бет.

Айчүрөк Чачыкейди өз ордосунан көрөт. Анын суулугу жана келбетине суктанат. Ой-максатын жылма билдирет. Чачыкейден аябай кордолгон соң ошол жерде бир түн сактап, дагы Чачыкейдин алдынан өтүп, дагы түз максатын ишке ашыралбаган соң, анан ачык айтып, ак шуңкарды ала качып кетерин айтып кетет. Бул дале Ж. Мамай вариантына таандык бардык иш-аракетти жүйөөлүү тапшыруу ыкмасы эле. Мисалы Эшмат вариантында:

Шаатемир кызы Чачыкей,
Ошо чыкты ыргалып,
Сооруга чачы чырмалып,
. . . Келберсиген Чачыкей,
Суук сүйлөп кетти дейт.¹

Көрүп өткөндөй кеңири ары курч өөрчүткөн эмес. Чачыкейдин Айчүрөктү тилдеген баянда азырак айтылган. Ал Жусуп Мамайда Эшмат айткандан алда канча көп кошулуп, Айчүрөктүн сай-сөөгүнө жете баргыдай тилдеп, окуялык кайчылыкка өрт койот. Биз дагы кыйырдан ошол эле Чачыкейдин сырткы сүрөттөмөсүн көрүп, учурашпаган аткаруучулуктун ажайып окшоп турганын көрүү менен бирге, эпос жөрөлгөсүнүн туруктуулугу жана өзгөрүүшүн абдан сезинебиз. Мисалы:

Эрке катын Чачыкей,
Ордодон чыкты маңкайып,
Ак кулжадай даңкайып,
Накери бутта тайпайып,
Элечек башта кайкайып,
Алтындан кылган чоң сөйкө,
Акыректе жаркылдап.
Шурудан таккан чач мончок,
Май сооруда шаркылдап,

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 271-272беттер,

Узун булак бакчага,
Басып барды Чачыкей,
Жеңи жерге сүйрөлгөн.
Желбегей басып үйрөнгөн,
Алтынга боюн шылаган. .¹

Бул жерде Жусуп Мамай менен Тыныбек Жапыйдын айтканы жакын ары окшошуп турганын жеңил эле сезебиз.

Биз өзүбүзгө эң тааныш, баш каарман, ушул эмгегтин ээси болгон башкы образдар Семетей менен Айчүрөктү талкууга алуу аркылуу биз манасчылардын «Манаска» кошкон салымы андагы чыгармачылык талант, же жөрөлгөлүү салттык жомоктогу мурагерлик стили, өзү кабыл алган көркөм аткаруучулуктун кайта жаңыртуу барышындагы өзгөрүүлөр, айтуучунун жеке таанымдары, же дал кезинде жомоктун вариантын жаратып калган акыл жана сөз байлыгы кубатына шайкешип турган сезгир алакаттарды такып турууну бизге эскерткенсийт. Мисалга Эшмат Мамбет вариантындагы баш каарман Семетейдин сүрөттөмөсүн көрүп көрөлү:

Манастын уулу Семетей
Эки көкжал ээрчитип,
Карагай найза өңөрүп,
Кадымкидей көрүнүп.
Эр Манастын ак олпок,
Ичинен кыйды Семетей.
Жакасы алтын, жеңи жез,
Темиркандын кара олпок,
Карыш жэрин сөгөм деп,
Карыш жэрин сөгө албай,
Өгөөнүн баары кыйраган,
Устанын баары ыйлаган.

¹ Тыныбек Жапый. Көкөтөй кандын ашы. Бишкек, 1994. – 98-бет.

Темиркандын кара олпок,
Тышынан кийди Семетей.
Топчулугу бир тогуз
Топчуланган кара олпок.
Бүчүлүгү бир тогуз,
Бүчүлөнгөн кара олпок.
Арбактуу Манас алда-деп,
Доорандуу Манас жөлө-деп,
Баабедин деп бакырып,
Кожо асандап чакырып,
Кыйкырык катуу салды элэ.
Көкала кулжа даң салып,
Кайып баштап жүрдү дейт.
Эки түгөй кызыл кыз,
Зайып баштап жүрдү-дейт.
Эки түгөй көк дөбөт,
Как туурадан кабышат.
Эки түгөй боз бөжөк,
Үзөңгүгө жабышат.
Кара чаар кабылан,
Кара болуп жүрдү дейт.
Көсө куйрук көк даңгыт,
Көтүнөн ээрчип жүрдү дейт.
Ажыдаар сындуу ак жылан,
Белине беш оролуп алды - дейт.
Мойнун кайра салды дейт.
Кызыл жалын өрт болуп,
Эки көк жал ээрчитип,
Түрмөгү менен кирди - дейт.

Түтүнү менен чыкты - дейт.¹

Жусуп Мамай варианты менен канык таанышкан аркандай окурман Эшматтын бул айткандарын окуп эле, Жусуп Мамай варианты 1-урпак «Манастагы» Манастын сүрөттөмөсүнө аябай төп келип турганын байкайт. Ал эл жагынан Эшматтын устази деп белгиленген Тыныбек Жапый вариантындагы Семетейдин сүрөттөмөсү болсо төмөндөкүдөй айтылып, бизди дагы да эпостун айтуучулук салтын абдан түшүнүп салмак ойлонуп изилдөө жүргүзүүгө жетектейт.

Мисалы:

Эр Семетей баатырың
Куш салганы жүрдү дейт,
Акундун кызы Айчүрөк,
Асмандан байкап көрдү дейт.
Эр Семетей баатырың,
Кара көздөн нур жанган,
Карчытынан кан тамган,
Сакалы саадак кабындай,
Жакшы чыккан муруту,
Чоң балтанын сабындай.
Аркасында айдары,
Аргымактын жалындай.
Муруту көлдүн камыштай,
Муруну тоонун сеңирдей,
Көзү көлдүн буткулдай
Тиктегенин жуткандай.
Чондугу төөнүн нарындай
Толкуну көлдүн шарындай.
Илеби жайдын аптадай,
Суугу сырттын шамалдай,

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 342-344беттер.

Качырганы жолборустай,
Кармаганы илбирстей,
Кендигин көрсөң Таластай,
Атасы өткөн Манастай.
Маңдайына карасаң
Кара кашка тынардай.¹

Жусуп Мамай вариантында бул ыр саттар Саякбайдыкына окшош Коңурбайдын сырткы сүрөттөмөсү (Жусуп Мамай «Семетей» 102-бетке каралсын) же бир аз жерлери жоо башчысынын бири Нескаранын да сүрөттөмөсү эле. Эмне үчүн ушундай туруктуулук жана кубулуштук ар бир эле жөрөлгөлүү каарман, окуя, иш-аракеттерде көрүнөт? Бул ооз эки салттагы калыпташкан жүйөө эле. Ал Жусуп Мамайда:

. . . Оң далысы кең экен,
Ойротту бузар эр экен.
Сол далысы кең экен,
Солду бузар эр экен.
Кең көкүрөк сом далы,
Ажыдаардай түрү бар,
Арстандай сүрү бар,
Көмүрдөй кара көзү бар,
Өткүр болучу өзү бар,
Он сегиз менен он тогуз
Ортосунда жашы бар,
Канга ылайык кашы бар,
Байга ылайык башы бар.²

Акундун кызы Айчүрөк,
Асмандан байкап көпдү эми.
Эр Семетей баатырдын,

¹ Тыныбек Жапый. Көкөтөй кандын ашы. – Бишкек, 1994. – 105-106беттер.

² Жусуп Мамай. «Семетей», Шинжаң эл басмасы, 1987. – 107-бет.

Кара көздөн нур чалган,
Чырайынан нур тамган.
Кыз-келин көрсө, нур жүзүн,
Чын акылынан бек шашкан.
Дүмөктүү кыйын бала экен.
Кызматы менен журт алган.
Чоңдугу төөнүн нарындай,
Толкуну көлдүн шарындай.
Жер жүзүндө бендеден,
Мындай неме табылбай,
Ысыгы жайдын аптаптай,
Суугу сырттын шамалдай.
Качырганы жолборстой.
Кармаганы илбиристей.
Курчтугун көрсөң албарыстай,
Кендигин көрсөң таластай,
Эрдигин байкап карасаң,
Кара кашка тынардай.¹

Ошо кезде канкоруң,
Эки ийнинин мүрөгө,
Эки киши конгундай.
Эки бетин карасаң,
Эки даңгыт тойгундай.
Кендигин көрсөң таластай,
Келбетин көрсөң Манастай.²

Мындай мисалды тапсак табыла берет. Бул жерде биз айкындаштырып алчу милдет болсо, баш каарман Семетейдин туруктуу өң-түсү теги кандай болушу керек деген масале. мында кортундулап

¹ Жусуп Мамай. «Семетей», Шинжаң эл басмасы, 1987. – 117-бет.

² Ошондо, 166-бет.

Манасчы Эшматтын сөзү менен айтсак, Семетей эр бүткөндө сүрү артык, бет бүткөндө нуру артык. Эшмат «Семетей» 202-бет, Семетей «Манас» эпосу окуялык системасында манасчылар чыгармачылык кудуретинин жетишинче күчтүү сүрөттөгөндөй, эркек оң каармандар ичиндеги эң келбеттүү баатыр болгон. Симбатту, сулуу эр адамдын көрүнүшү топтошкон көркөм адам образынын бийик ченеми эле. Эшмат айтымында Семетейдин Айчүрөктү урганындай катынга каззап көрүнүшү Анын Күлчорого буйруп Чачыкейди катуу сабагандан кийинки өз колу менен аялын урушу эсептелет. текистте Семетей кыйын аттыккан Жэдигердин Кыязын тыйып коймокко сапарга аттанарда, Айчүрөк быйыл уй жылы узак сапарга чыгууга болбойт дэп айтат. Семетей ачууланып, качырып келип чабат. Айчүрөктүн түлкү ичиги бөлүнүп, дарайы көйнөгү сөгүлүп, ыйлап туруп Семетейди каргайт. Семетей кылчайбай басып кетет. Эшмат канадайдыр өз ыкмасындагы элдик айтым, турмуштук көнө караштардын адам өмүрүнө көрсөтүп турган “элдик тыйымдардан” кеңири пайдаланган. Семетейдин жөнөкөйлүк жана канкордук, сырткы сулуулугу менен ички зордукчул мүнөзүнүн ачылышын илгери сүргөн байыркы тотемдик каражаттарды бай киргизген. Саякбай вариантында Айчүрөктүн “эр издеген” баяны аргандай варианттардан кеңири айтылып, бир топ аты белгилүү адамдарды манасчы Айчүрөктүн тили менен сындап, алардын Манас доору менен Семетей доорундагы жашы, сырткы көрүнүшү, жашоо жагдайы, жашаган жери, башкарган эл-журту сыяк орчундуу тарыхтык пакиттерди кортундулап айтып өтөт. Изилдөөчүлөргө убакты өткөн жашоонун көп катмарынан учур берип турат. Жусуп Мамай менен Эшмат Мамбетжусупта салттык жөрөлгөнүн томунда сакталган Коңурбай баштаган бир канча баатырлар эле тилге алынып, бар болгон окуяны жөнөкөй, жумшак алга жылдырып кана койгон, бул жөндөм даде бизге жарап жакшы бааланып бурат.

Бул жерде калайыкка айта кетчү дагы бир туруктуу ары эпостун

окуялык жигине абдан ичкери бүгүлгөн, 1-, 2-бөлүмдүн баарында көмөскөдө калып, көп окуялыкка себепкер болгон, баатырлык жоо кийим кара олпоктун аңгимеси болуп турат. ушу айтылуу Темиркандын кара олпогу «Манас» эпосунун көптөгөн варианттарында бышыктыгы, кооздугу, ар кандай тондон артык турган өзгөчө тон болгону үчүн, өз кезинде Каныкей атасына төркүлөп барып, Аккула баштаган көп тулпарды тартуу тартып, атайын баатыр Манаска сураганда, Темиркан туулума жабам деп бербей койгону үчүн Каныкей катуу таарынып, ошол бойдон төркүнүнө барбай, Манас каза болгондо, Каныкейдин төркүндөрүнө кабар бербей укпай калганы, Жакыпбай буйрук менен Каныкейди чаптырганда Каныкей барарга жери жок жатып өз атасын ойлобой, Манастын досторуна кетүүнү ойлогону, так ушул кара олпок үчүн Каныкей каарданып, анттуу капаланганы белгиленип турат. Эпосто кылыч чапса кеспеген, найза сайса тешпеген, ок атса өтпөгөн, баатырдын жанын коргогон дал кара олпок болгон. Эшмат Мамбетжусуп өзүнүн карт манасчылыгын, көркөм ооз эки аткаруучулук тажрыйбасын Жусуп Мамай баштаган бөлөк манасчылардан ушундай ичке түйүндөргө анык тапшырма берүү менен өзгөчөлөнүп турат. Жогорку мисалда Семетейдин көрүнүшүндө Эшмат Семетейге Манастын аколпогун ичинен кийгизип, даңдуу кара олпоктун толук өзгөчөлүгүн айтып, аны ак олпоктун тышынан кийгизип айтты. Ал Жусуп Мамай вариантында Эшмат айткан кара олпоктун туруктуу баяны, милдети Манастын ак олпогуна жуктөп айтылган. Бирок терең күзөтүп келгенде, болупда Каныкейдин төркүнүгө таарынган, башына катааң күн келген учурда, тууганын ойлобогон ички кайчылык сезимин талкууга алганда дагы эле кара олпоктун элеси көрүнөт.

Белгилүү варианттарда Семетей жана Күлчоронун оозунан Семетейдин теги жайын туруктуу бир калыпта айттырат. Мисалы:

Теги жайым сурасаң,

Өлөт десе өрчүгөн,

Өткүр Манас тукуму.
Түгөнөт десе түтөгөн,
Түптүү Манас тукуму.
Жэтим калып жэтилген,
Кичи калып тетилген,
Каракандын шаарына,
Качып барып чоң болгон,
Темиркандын шаарына,
Тентип барып чоң болгон.
Каныкейдын ботосу.
Кан Манастын баласы,
Кара кандуу, көк биттүү,
Канкор Семей өзүмүн.¹

Ооз эки салт боюнча окуя курууда, аркайсы образдарга мүнөздөмө берип, анын жалпыга жаккан туруктуу көзгө көрүнгөн эрекчеликтерин толумду айтып, өзүнүн чыгармачыл жаңы эмгегин элге жайылтууну ар кандай көркөм аткаруучу кесиптик милдет деп билгендиктен, үйрөөнүп өздөштүргөнүнө кошулуп жаткан жээ өзү аткаруучулук учурга шай үлгү келтирип турган жогоркудай мазмундар, эпостун көркөмдүгүн байытып, ооз эки окуя түзүүнүн көп кырдаалын, мүшкүл жолун көрсөтүп турат. Эшмат вариантында Жусуп Мамай менен Саякбай Каралаев вариантында жөрөлгөлүү ары кеңири орун алган “Манастын санжыргасы” деген салттык кайталанма баяндын болбогону бизди аябай өкүнүчкө койот. Бул Манас баатырдын каармандык даңазасын ашырган баяндан ошондогу кандык тажысы менен кандуу жортуулда жүргөн Теңир сөөлөттүү Манастын жагдайын дагы бир айтуучулуктан окуйт элек.

Биз Семетей менен катар аял образдардын ичинен Каныкейден кийин турган аял баш кейипкер Айчүрөк жөнүндө да токтолушубуз

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 206-бет.

тийиш. Анткени «Семетей» эпосунда жүйөөгө коюлуп болгон маселе, жомоктун негизки мазмунунда ички кайчылык, уруштун басым орундун ээлеген эле. Ошол ички уруштун себепчиси, кудум Гректердин «Иллияда» эпосундагы Элин сулууну талашып, кандуу согуш жүргөндөй, Айчүрөктүн себебинен Семетей, Чынкожо, Толтой, Кыяз катарлуу баатырлар каза болот. Айчүрөктүн эпостогу өмүр тарыхы, адамдыктан тышкары фантазиялык жашоосу жөнүндө Жусуп Мамай вариантты толук, көркөм маалымат берет, Айчүрөктүн өзгөчө образын өтө эле кылдат чеберликте түзүп, анын мифтик образдардын дана үлгүсү экенин жүйөөлөштүрүп айткан. Биз дале өз пикирибизди улантып, талкууга алып жаткан эки варианттагы эң сулуу аял заты аталган Айчүрөктүн сулуу жамалынын оозеки көркөм баянын окуп көрөлү:

Төгөрөктүн төрт бурчун,
Тегерете көргөмүн ,
Акундун кызы Чүрөктөй,
Мындай сулуу көрбөдүм.
Жүзүм жесе Чүрөктүн,
Жүрөгүнөн көрүнөт.
Коон жесе Чүрөктүн,
Колкосунан көрүнөт.
Өрүк жесе Чүрөктүн,
Өкөсүнөн көрүнөт.
Кашын көрсөң чүрөктүн,
Асманда жаңы айга окшош,
Кабактагы сууну көр.
Бетин көрсөң Чүрөктүн,
Сыр чыныда сууга окшош.¹

¹ Жусуп Мамай. «Семетей». – Шинжаң эл басмасы, 1987. – 90-бет.

... Чүрөктүн жайын айтайын,
Көбүк кардай эти бар,
Кызыл кандай бети бар,
Калемдей кара кашы бар.
Кундуздай сулуу чачы бар.
Берметтей таза тиши бар,
Журттан артык иши бар.
Ургаачыдан шок деген,
Укмушта андай жок деген.
Көп кишиден шок деген,
Көргөндөр мындай жок деген.
Перизаттай мелтиреп,
Нур кызындай мөлтүрөп.
Эки аяктуу бендеден,
Табылбас асыл неме дейт.
Аккуу болуп кубулуп,
Асмандап алыс учат дейт.¹

Ж.Мамайдын бул баяндоосу менен Тыныбектын айтканы сап сайын төп келип (Тыныбектын вариантты 114-бетке каралсын), кишини кубандырарлык окшоштук байкалат. Буга жакындап Саякбайдын айтымынын окшоштугу андан да баалуу болуп, бир уядан учкан карт жөрөлгө кайда качан болбосун бирдейликти сактап, аны өз өңүндө көрсөтө алганда анан эски маданият казынабыздын түпкү катмардын ишенимдүү казып чыгуу мүмкүндүгү оңтойлуу болот.

Эшмат Мамбетжусуп вариантында аялдан ашкан сулуу Айчүрөктүн чырай сулуулугу жөнүндө башка манасчылардай атайын көп токтолуп айткан баянды таптайбыз. Тек гана айдай бети нур чалып, алмадай бети тастайып, деген жалаң ыр саптары эле айтылат. Айчүрөктүн кызматы, болуп да Семетей кастыкка учурап, Таласка Канчоро менен Чачыкей

¹ Жусуп Мамай. «Семетей». – Шинжаң эл басмасы, 1987. – 128-129-беттер.

ээлик кылып, Ногой эли дагы бир ирет мүшкүл күнгө калат. Айчүрөк Кыязга олжо катын болуп Жедигерге бараардын алдында, Энелерине үмүттүү карап, өзүнүн бойкат экенин, аман-эсен төрөп, эл үчүн кек аларын айтып аларды бейажал өлүмдөн тосуп калгандан баштап, бир улуттун келкчек жоопкерчилиги Айчүрөк жана анын кардындагы туула элек Сейтектин үстүнө жүктөлөт. Эшмат өз айтымында ушул идеяны из кууп, окуяны ошол багытта өөрчүтөт, Айчүрөктүн эки беткей мүнөзү, эки башка иш-аракети, билгичтиги, жаракөрлүгү менен Кыязды жана төрөт үстүндө өзүнө кастык кылууга жумшалган тажаал Кемпирлерге жагып турганы, бул аркылуу өзүн эле эмес баласы Сейтек менен Күлчорону коргоп, андан Бакай менен Каныкейди да үмүттүү өмүр сүрүүгө шык берип, Манас урпагынын улуу иштерине чоң салым кошот. Айчүрөк бул иштерди жөнөкөй акылдуу аялдык мүнөздө аткарат. фантазиялык апыртуудан оолак амалиятчыл, иш жүзүндүк аркеттери баяндалат. Күлчорону коргоо, аны өз колунда көөнө элдик эмчилик жолу менен айыктыруу, Сейтекти арга менен Күлчоронун тарбиялап, ага теги-жайын таанытып, улуттук жана элдик таза сезимдин эртереек угут алуусун колго келтирүүдө жасаган жумушун Эшмат башка варианттардан өзгөчө айткан. Демек Эшмат Айчүрөктүн жомоктогу бир бүтүн образын өз кайнарынан багыттуу өөрчүтүп, анын эпостогу аткаруучу милдетин терең талкуулап, өзүнүн көркөм аткаруучулук жөндөмү боюнча түзүп чыккан. Бул анын Жусуп Мамай баштаган манасчылардан айкын парыкталып турчу өздүк ыкмаларынын бири эле. Ал «Семетейди» эң жакшы айткан Тыныбек Жапый вариантында ушул Семетей менен Айчүрөккө көп көңүл бурулганы үчүн жана келип Эшматты изилдеген анын өмүр баянында Тыныбек менен устаз шагырттик байланышын баса айткан үчүн, андан дагы бул тема как «Семетейдин» варианттарын төтө салыштыруу болгондугу үчүн атайын түз келген жерлеринде үлгү катары талкууга алынып жатат. Тыныбек ушул кыска текстте Айчүрөктүн сырткы көрүнүшүн өзгөчө көп жактылуу

сүрөттөгөн. Мисалы:

Босого маңдай бото көз,
Моймолжуган аркар көз,
Күмүш мурун, колоң чач,
Кош каркыра, керме каш,
Акак тиштүү, кыйма каш,
Алма мурун, түймө баш
Ак кочкордой маңкайып,
Акмаралдай даңкайып,
Ачылса бети жарк этип,
Алтындан сөйкө бир тутам
Омууроодо шарк этип.
Көкүрөгүндө жайытып,
Тоту куштун куйругун,
Он эки түрлүү сайынып,
Ортолук кылып тумарча,
Сары алтындан тагынып,
Каукар менен жакуттан,
Кыял кылып жаптырып,
Сарамжалы ошондой
...Акундун кызы Айчүрөк
Кароолчусу кашында
Кемчет бөркү башында,
...астынан адам өтпөгөн,
Асили туура кетпеген,
Эркек адам өтпөгөн.
Ак бетин көргөн адамзат
Көрсөм деп кайта дегдеген.¹

Саякбайдын вариантында Айчүрөкүн бели тутам, бети айдай.

¹ Тыныбек Жапый уулу. Семетей. – Б., 1994. – 150-б.

шекерди көр, сөзүн көр, чолтонду көр, көзүн көр! кара жерге кар жааса карды көр да, этин көр, кар үстүнө кан тамса канды көр да, бетин көр! Жибекти көр, чачын көр, алманы көр, башын көр.¹ – деп данаа сүрөттөлөт.

Көрүп өткөндөй чоң манасчылар бир эле адам образы жөнүндө көп жабыр тартып, терең ойлонуп, элде сакталган туруктуу карт окуяга жакын болуну алдынкы шарт кылып, өзүнүн көркөм аткаруучулугун жүргүзөт. кошулуп турган, ооз эки ошол учурдагы жаратып турган көркөм өндүрүшүнө да алды менен өзү жол берген, ошон үчүн бизге жэткени жөрөлгөдөн тууган жөрөлгө, же андан тышкары турган оозеки кошумчалар болгон. Айчүрөктүн айлагерлиги ар манасчыда түрдүү иш-аракеттерге аралаштырылып айтылат. Эшмат вариантында Айчүрөктүн аккуу кебин кийип асманда учуп, эрлерди сынап, андан акбула, акчаарбалык, чоң аккууга өзгөрүп, Семетейдин көзүнө көрүнүп, Акшумкарды алып кетүү, көк сакал абышкага кубулуп, Толтойго жолукканы сыяк кубулуштарынан башка, жадаса Кыязга олжо катын болгондон кийинки жөнөкөй турмуштагы абалы карапайым акылдуу кыргыз аял сыяк баяндалып, акылдан тышкары фантазиялык көрүнүш түсү канык болбойт. Болуп да Жусуп Мамай вариантына салыштырганда чечкин айрымаланат. Ал Сейтекти демейдеги аялдардай жөн-жай курсак көтөрүп төрөйт. Кыяздын киргизген жаман аялдар кыйналып төрөгөн Айчүрөккө боору ооруп, көкүлү алтын, көкүрөгү күмүш төрөлгөн Касиеттү эркек баланы өлтүргөнгө колдору барбай, Кыязга өздөрүн өздөрү өлүмгө кармап бергени башка варианттардан бөлүнүп турат. ЖМ, СК, ТЖ варианттарында Айчүрөктүн чын мусулмандык жолун карманып, жаш эле намазга жыгылып, намаздын парызын жакшы аткарып турганы окшош туруктуу сүрөттөлөт. Ушуга сайкештирип кайсы манасчы жагынан качандарда кайсы Манас мектебине таандык аткаруучулук истили калыптанганын кескин айтып

¹ «Семетей», «Сейтек». кара сөз түрүндөгү баяндама. Түзгөн: Самар Мусаев. Б.: Мурас, 1995. – 129-бет.

берүү кыйынга түшсө да, бул сөзсүз Ислам дининин кыргызга толук жайылып болгондон кийин ооз эки жомок түзүү, мураскерлик боюнча ооз эки урпактарга жайылтуу барышында чыңалып, турукташкан салттык окуяга айланган. Семетей Үргөнчкө баруудан мурда намаз окуганы жөнүндө эч качан, аргандай варианттан дарек алабайбыз. Анын үстүнө Семетейден мурда Айчүрөктүн намаз окуганы, андан ажайып түш көрүп, кыздарга жорутканы, андан камынып, көңүлүндө аян турган, Семетейдин өзүн издеп келишине жараша анын алдынан үй тигип тосуп чыкканындай бир катар жөрөлгөлү иш-аракеттердин айтылышы менен, катарда Семетейдин да намаз окуганы айтылат. Тек кана ошол Үргөнч дайрасынын эки өйүзүндө бир убакытта эки баш каарман багымдат намаз окуганы туруктуу сүрөттөлөт. Бул манасчылардын идеалында туруктуу камдалып бүткөн, баш каармандын жашоосуна туш келип турган тагдыр жазмышынын ушундай максатсыз бирдей болотурганын көркөм чыгармада кайталоо, жаңыртуу аркылуу, анын элдик негизин чыңалтуу жөндөмүү эле. дагы бир жагы 1995-жылы, жуңго Манас эпосу эл аралык илимий талкуу жыйынында, мен «Мифологиялык образдардын үлгүсү - Айчүрөк» аттуу макаламды чоң жыйында окуганымда, кыргызстандык атактуу изилдөөчүлөр Турдубай Абдыкадыров, Сапар Бегалиев баштаган илмпоздор суроо коюп, Айчүрөк чын кыргызбы? жээ түрк кызыбы деп сураганда жооп бере алган эмесмин. Тек кана улуттук сезим боюнча кыргыз кызы болуш керек деп тым болгонмун. арадан канча жыл өтсө да ал суроону мен өзүмөн өзүм сурап коём. Бул суроого дале Манасчылар тапкырлуу жооп берип, Айчүрөктүн этмологиясын акылдан тышкары жомоктук түс алдырып, фантазиялык, мифтик сууга толук сугарып, канык ооз эки көркөм чыгармалык образ кылып жараткан. Мисалы: Жусуп Мамай вариантында Акункандын таап алган кызы Айчүрөк Кайыпчы деген адам менен Перинин ортосунан туулган өзгөчө жан болсо, ал Саякбай Карала вариантында буга жакын келип, Акункан Белендинин белиндеги

Пери ойногон жерден бешикте жатканда таап алган кызы экени айкын баяндалат. ал Эшмат вариантында Айчүрөктүн теги-жайы жөнүндө маалымат жок, ЖМамай вариантындагы маалымат болсо, манасчынын өзгөчө аткаруучулук салтты боюнча 2-бөлүм «Семетейде» айтбастан, 3-бөлүм «Сейтекте» кайтарма баян боюнча толуктап айткан.

Семетей менен Айчүрөктүн баш кошуусу «Семетей» эпосу үчүн эң күрдөөл окуялардын бири болуп эсептелет. Эшмат Мамбетжусуп менен Жусуп Мамай вариантында жөрөлгөлүү салттык окуяны көркөм курч өөрчүткөндөн тышкары жогоруда учкай айтып өткөндөй өзүндүк эрекчеликтерди да толумду айгинелеп турат. Эшмат Мамбетжусуп вариантында куддага элиндеги айтылуу 14 күлүк ат айдатып, Семетей эки чоросу менен үргөнчкө келип, Айчүрөккө көрүшөт. Отуз келин, отуз кыз, ортосунда Айчүрөк өзүнүн дайындыгы боюнча Семетейди күтүп алып, ак сарайына киргизип баш кошуп эрлүү-зайыптуу болушат. Манасчы эч тартынбастан Семетей менен Айчүрөктүн түндөгү бой кошуу төшөк турмушун, чын ары берилип жакшы айткан. Бул жерде Чачыкейдин тоюндай ачык-ашкере шан-шөөкөттү той болбойт. Жадаса Айчүрөк атасы Акунканга да айтпайт. Себеби сыртта уруш, катаан жагдай менен чектелет. Эртеси Толтойго каршы урушка аттанышат. Жусуп Мамай вариантында да Айчүрөктүн калыңы үчүн элдеги атактуу 14 күлүк ат айдалып, Семетей эки чоросу менен Үргөнүчкө барып, Айчүрөккө көрүшөт. Канчоро күйөө жолдошу, Күлчоро нике кыйган молдосу болуп, нике кыйып Семетей менен Айчүрөк бой кошот. Урушка эртеси жол тартат. Бул эки манасчы Семетей менен Айчүрөктүн жаңы, биринчи баш кошконун, ошончолук маани берип, кыргыз төшөк маданиятын, эки жинистин түрдүү алакаттуу сырткы көрүнүштөрүн эмин-эркин баяндаган. Семетейдин эрдик күчүн, кыргыз эркектеринин мүчө түзүлүшү жана дене кубатынын үлгүсү катары ушул баян менен камтып айтып кеткен. ошол үчүн жуңгода Лаңийиң баштаган бирканча изилдөөчүлөр «Манас» эпосундагы Манас менен Каныкей, Семетей

менен Айчүрөк баштаган каарман эр-аялдардын махабат, демейдеги эр-аялдык төшөк турмушуна атайын изилдөө жүргүзүп, кызыгарлуу кортундууларды ортого салды. Бул баш каармандын кандуу каарынан сырткары таттуу махабаты, жөнөкөй адамча күчтүү сүйүүсүдө манасчылар жагынан кереметтей даңазаланган. Бул көрүнүш эмне үчүндүр Тыныбек Жапый менен Саякбай Каралаев вариантында, көмүскөгө калтырылган. Мен 2004-жылы, кыргыз оозеки чыгармачылыгынын азыркы абалын билүү үчүн коомдук текшерүүгө барып, Улуучат ооданы Бостонтерек айылынан таанымал өлөңчү, Семетейчи Табалды Керим аксакалга барып анын айтуусундагы ооз эки чыгармаларын топтодум. ошондо бул аксакал «Семетейден» үзүндүү деп 45 минут чамасында ушу Карт мазмун Айчүрөктүн аккуу болуп учканынан баштап, Семетейдин Үргөнчтү кечип, Айчүрөктү алганын ачып айтып токтотту. Жомокту жакшы өздөштүргөнү үчүн айтканда окуяга канык, шыдыр, көркөм айтты. Бирок эки жаштын баш кошконун билип турса да билбейим деп айтпады. Мен анын көп ойлонуп анан айтпай турганын сезгендей болуп, зордоого аргасыз турдум. Бул жерде угарман менен айтуучунун ортосундагы бир-бирине күч көрсөтүү, же күүлүү өөрчүтүү, же кыска милдеттүү айтуу, андан калса өзгөртүп айтуу өзгөчөлүктөрү көрүлөт. Бул жерде оозеки чебер аткаруучулуктун түрдүү ченем-эрежелери болорун америка окумуштуусу Albert Bates Lord өзүнүн «The singer of tales» (жомокчу) (2004-жыл Ханзуча котормодо) деген китебинде майда талкуулап, дүйнөлүк орток назарыясын түптөп чыккан. балким Тыныбек манасчыда түрдүү себептер айынан айтбай кеткендир. . . .

Баатырлык эпостордун бардыгында салталган адам жашоосунун жашылык менен жамандык, кастык менен махабат, караңгылык менен жарыктыкка толгон кең дүйнө карашын ар бир адам өмүрүндөгү кездешкен тагдырлары менен окшош болорун салттык окуя менен кеңири айтып келген. Элдин жогору баалап, кандык тактада олтурган

теңир сөөлөттү баш каарман Манас, Семетей сыяк баатырлардын демейдеги адамдардай кайгы-муңу, сүйүү-кубанычы, мурат-максаты болорун көркөм ооз эки баян менен элге жеткизип, элдин турмуштан үйрөнөрү көп экенин элестетип турат, кыргыз оозеки баатырлык эпосторунда биз билгендей баатырлардын жанында эң ишеничтүү, күйүмдүү кишилери көп болбогон, аялы, энеси, чоросу, атасын жакшы таанып түз караган көнө тааныш кишилер гана 3 же 4төн артык болбойт. Баатырдын башына күн түшүп, тирүүлүк менен өлүмдүн тогошкон жеринде же мүшкүл талдоого дуушар келгенде ошол жакыны гана башында туруп, жаны биргелик, тагдырлаштык, жакын адамдык ички мүнөзүндө ортого чыгат. Ошол үчүн эпос изилдөөчүлөр дайыма баатырды жалгыз деп айтары кокустук эмес. «Семетей» эпосунда бул маселе өтө көрүнүктүү айтылып, адамды оор үшкүрткөн күйүттү кайгы чеңгелдеп алат. Семетей туулуп эле бакытсыз коом жана чайымдашкан эл ичинде жашайт. Атасы Манастын өңүн жакшы көрбөй эле жетим калат, ал аз келгенсип чоң атасы Жакыпбай бийлиги колунда, эл-журту жанында, мал-дүйнөсү жайнап жатса да, ушул мал дүйнө үчүн анын чын ээси болгон Семетейди жашоодон жоготууга буйруйт. Эл башчысы абалары Абыке менен Көбөштүн өлтүрүшүн баштан кечирет. Кең жерге, көп элге, атасы Манас тиктеп койгон бийлик кучагына Семетейди сыйдырбайт. Муну кылган дал чоң атасынын бийлик күчү болгон. Жаш өмүрүнүн эрте мертинишинде ардактап алган аялы, ардактап күткөн чоросу жана көрө албаган коңшулары болгон. Семетейдин бакытсыз жашоосун Семетейчилер туруктуу жөрөлгөлүү окуяны чебер өөрчүтүүдө ушуга себеп болгон адамдык психология, идеялык өзгөрүштөргө терең маани берген, ар бир эле варианттардан биз издеп турган кайчылык жана анын ички себептерин орток баяндан табалабыз. Эшмат Мамбет вариантында Семетей бешикте жетим калып, үй, мал-дүйнөсүнөн ажырап, кара күндүн баласы менен алмашып жаны аман калганынан башталып, тууган энеси Каныкей, чоң энеси Чыйырды, аяш

атасы Бакай, эл карысы Текечи, таятасы Темиркан, көмүр күйдүргөн Сарытаз кан, жаны менен жанын коргогон баатыр чоросу Күлчоро, аялы Айчүрөк, атасынын карындашы Кардыгач эжеси, анын күйөөсү Карманас жездеси катарлуулар Семетейдин тууган-уругу болуп тоюн тойлоп, ыйын ыйлашып берчү өз караган жакындары болуп бардык варианттарда түп-тамыры менен окшош, бирдейликти сактаган. Ички душмандары болсо табыйгы түрдө Семетейден бөлүнүп, ага кара санаган Чоң атасы Жакыпбай, абалары Абыке менен Көбөш, Кырк чоро, Көкчөнүн уулу Үмөтөй, Шыгайдын уулу Чынкожо, Жедигердин эр Багыш, Жэдигердин эр Толтой, көп жыл бирге жашап ага-инидей болгон чоросу Канчоро менен ардактап алган биринчи зайыбы Чачыкей жана Жэдигердин эр Кыяз катарлууларды тизүүгө болот. Эшмат айтымындагы «Семетейде» баатырдын тышкы чоң жоосу атасынын көнө ажалдуу душманы Коңурбай болуп, Семетей андан дал убугында кек алууну көп ойлонуп жүрбөйт. Өзү келип тийишпесе жөн коюу оюнда жүрөт. Ал эки чоронун үгүтү менен чабуулга барып, анын жылкыларын чаап алып, өзүн жаралуу кылып токтойт. Иш-аракет жеңил ары жөнөкөй жүрөт.

Жусуп Мамай варианты көлөмүнө жараша Эшматтын вариантында сакталган жогорку Семетейге төтө катышы бар адамдарын аты-жөнү, уруусу, Семетей менен байланышы, ички дүйнөсү, өң-түсү, кылган иш-аракети, алардын айланасындагы кишилерге кеңири токтолуп, ичке талкуулап, угармандан окурмангача да түшүнүктүү маалымат берет. Эшмат вариантында айтылбаган бир топ оң кейипкерлердин жашоо жагдайы, эпостогу аткарган ролу жана Семетейге оң караган иш-аракеттери менен айтылат. Мисалы Кошой карыя, Жамгырчы, Текечи, Ак Балта, Багыш, таякеси Ысмайыл, таятасы Каракан, жездеси Карманап, Багдөөлөт энеси, Бакайдын уулу Байтайлак катарлуулар артык көркөм каражаттары менен чебер айтылат. Баардыгы Семетейди сүйүүп, коргоп, кылган ишине медет берип,

жакшы эл болуп жашайт. Ички душмандарга да бир канча адамдар кошулуп айтылат. Токтосарт, Керимбай, Карагул сыяк уруулаш эл кишилери башкаларга кошулуп Семетейге кара санап, өлүп жоголот. Булардын иш-аракети эпосто өзүнчө чагын көлөмдү ээлеп, окуя баянында көтпөгөн жаңы мазмундар менен баш каармандын жана башкы мазмундун дагыда жаркын ачылышында пайдалуу дарек болуп турат. Жусуп Мамай вариантында ар бир эле мазмунда бизге жаңыча бир учур берип тургандай, өзгөзө мол каражаттар орун алып жатат. Семетейдин тышкы душмандары да Эшмат катарлуу манасчылардын варианттарында жок мол окуялык иш-аракеттер айтылат. Атасы Манастын түптүү жоосу Коңурбай баш болгон Манжу, Соолон, Жапан, Калмак, Кара Кытайдын бир топ баатырларынын урушу айрым-айрым кеңири баяндалат. Кара күчтүн залымы болгон алп дөөлөр, кан ичкич урушуп көнгөн ажалкорлор көп сүрөттөлөт. Бул жактагы бул варианттын өзгөчөлүгүн айрым анализге алып чечбегенде, ыраазы болгудай жоопту азыр айтуу бул эмгектин милдети эмес. Бир эле мисал: ар жылы алман берүүгө чыдабаган Коңурбай жез менен алтынды аралаштырып Семетейге жиберет. Андан Эсенкан баштаган кандарын жыйнап, алман туралуу кеңеш куруп, Семетейди чакыртат. Семетей да чоро менен жоросун ээрчитип келип эки жактын алман эсеп жыйынына катышат. Бүтүшкөн шарттар боюнча эсеп ачканда Каңгандан өлгөн алптын саны артык чыгып, төлөм сурайт. Семетей алды менен Манас үчүн алты жүз миң калмакты атып бересиң дейт. Коңурбай ачууланып болбогондо Күлчоро опурулуп, Алмамбет, Чубак, Музбурчак, Ажыбай, Көкчө баштаган алптарды жутканың аз келип, Таласка өрт койдун, бул ирет алтын деп жезди аралаштырып бересиң? деп катуу тиет. Баш аламан уруш башталып, Күлчоро кууп жүрүп Коңурбайдын башын кесип өлтүрөт. Окуянын тартибинен көрүнүп тургандай Жусуп Мамай вариантына таандык өзгөчөлүк данаа эле байкалып турат.

«Манас» эпосундагы тулпарлардын образы, башка түрк-моңгол

жана Сибирь элдеринин эпикалык чыгармаларындагы тулпардын образына жакын жана окшош чагылдырылган. «Манас» эпосунда тулпарлардын образын алганда көлөмдүү жана негизги орунду ээлейт. Бир нече эпикалык катмарлардан турган эпостун сюжетинде тулпарлардын келишкен сыны, жетишкен деңгээлде даназаланат.¹ «Манас» эпосунда адамдын жекече портрети кандай берилсе, тулпардын «портреттик» образы да дал ошондой берилет. Буга эпостогу тулпарлардын байыркы баскычындагы архаикалык образдарынан тартып кийинки мезгилдерине чейинки тулпарлардын көркөм образдарын талдоого алышка тийиш.²

«Манас» эпосунда Манас баатыр баштаган атактуу батырлардын өзүнө таандык жан жолдошундай, каармандык даназасына шай келген, өзү менен тагдырдаш атактуу тулпарлардын баяндамасы көп жолугат. Көкөтөйдүн Мааникери баштаган дулдулдардын көркөм сүрөтөөсүнөн эле манасчылардын оңой адам эместиги, алардын таланттынын аркы жагында мол билим кубаты толуп турганын моюндабай болбойт. Баардык варианттарда бирдей Мааникердин эч кандай тулпар тең келалбас күлүк да, көркөм да, адамча акылга жетик жакшы ат экени макталып, доор сүрүп кычырап турган баардык баатырдын ага ээ болгусу келип турганы баяндалат. «Көкөтөйдүн ашында» Мааникердин тачабуга кошулу кошулбастык талаш-тартышы бул аштын тартиптүү өткөрүлүшүн чечүүчү маселелердин бири болгон. Жолойдун Ачбууданы, Коңурбайдын Алгарасы, Манастын Аккуласы, Эртөштүктүн Чалкуйругу, Алмамбеттин Сараласы, Чубактын Көкаласы чогулуп, бир Мааникерче бааланбайт. Ошон үчүн Калмактар Бокмурунду Манас келгиче бозөктөп, Мааникерди өздөрүнө тартуу бергенде ашты бузбасын айтат. Ал Манас өткүрлүк менен бүгүн Мааникерди алса эртең Аккуланы, андан Чалкуйрукту албайбы? деп өкүм менен ашты теске

¹ Орозобекова Ж. «Манас» эпосунда тулпарлардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары. – Б.: Шам, 1996. – 13-б.

² Ошондо, 19-б.

салат. Аккуланын байгесин ээленип ала качкан Жолойдон күч менен байгени тартып келип элге таратып берет. Көп изилдөөчүлөр үстүрт айтып келгендей «Көкөтөйдүн ашында» Үрбү баштаган ички душмандардын Манасты көралбастыгы себеп, тунган бай да көөнө канда Көкөтөйдүн ашына Манасты атайын чакыртбай, ашөпкө көп киши менен максаттуу эрте келген Калмактарга тебелене баштаганда анан, жаш Айдарды кат жазып, жел таман күлүк Мааникерди мингизип жумшап Манасты чакыртып келет. Манастын күчтү кошуун баштап, туу желегин сайып, тартипсиздик кылган калмакты камчы менен сабап, ишти бузуп уншуйуп турган кыргыздын башчыларын жапырып өзүнүн айбатын тиктегени ошону менен бирге Мааникердин касиеттү Аккуладан да атактуу тулпар экени айгине айтылат. Бул туурасындагы кеңири талкуу Токтобүбү Ысактын «Манастын белгилүү варианттарындагы Көкөтөйдүн ашы» (Ч.Валиханов, В.В.Радлов, С.Орозбак, С.Карала, Ж.Мамай катарлуу 5 даңдуу варианттарды толук салыштыруу боюнча) кыргызча, 2002-жыл, канзуча 2003-жыл жарыяланган макаласына каралат. Жусуп Мамай бул мазмунда Манас баатырдын ошол кезгеги өз-жат урук ичиндеги кандык баатырлык салакатын көркөм ачуу менен Мааникер баштаган тулпарларды, алардын эпосто кармаган ордун салттык жөрөлгөнү жаңырткан артыкчылыкта жакшы айткан. Башка варианттарда жолукпаган Аккуланын Манас менен эне сүтүндө эмчектеш болуу, өлгөндө бирге өлүү мотив да тулпардын архаикалык образы катары жүйөөлүү айтылган. Манас Аккула экөө эмчектеш болуу маселеси туурасында окумуштуу Р. С. Липец: «укмуштуу ат дайыма, баатырга теңир тарабынан ыйгарылат. Ал тулпарлардын образдары ар кандай версияда жаралган. Бирөөндө баатыр – жылкынын баласы, же баатыр менен анын тулпары эмчектеш, башка бир версияда болсо, жылкы кейпин кийген адам – кудай, тотемдик ишенимдер менен жаралып калган мындай образдар антропоморфтук жол менен туулуп калган жылкы жана башка

ушул сыяктуу мотивдер арбын жолугат. Көбүнчө мындай мотив сибирь эпикалык чыгармаларында жылкынын кудайы Джесегей менен тыгыз байланыштуу берилет.»¹

Жусуп Мамай жогоруда кыскача кортундуулап өткөндөй Мааникер, Аккуланын образын ушунчалык жакшы айтып калбай эпос сиситимасындагы аркайсы баатырлардын менчик тулпарларында жанында тургандай жөн-жайы менен чебер айткан. Кайсы элдин, кандай мүнөздөгү, кандай түстөгү кимдин тулпары болсун өздөштүргөн салттуу окуялык негизинен көркөм өөрчүткөн. Ал Эшмат Мамбетжусуптун «Манас» вариантынын тексти менен төтө учурашпаган үчүн анын «Манас» бөлүмүндөгү Мааникер баштаган атактуу тулпарлар жөнүндө эч качан сөз айтылып көрбөдү. Тек кана азыр анализге алынып турган «Семетей» бөлүмүнөн үлгү келтирип, манасчынын тулпарлар образын салттык окуяда кандай кайта жаратып айтканын окурмандарга тапшыруу менен варианттардагы окуянын, салттык жөрөлгөнүн туруктуулугу, кубулушу, же айтылбай кетиши сыяктуулар салыштырылып көрсөтүлөт.

Бул жерде атайын эскере турган өзгөчө балдын бири жуңго «Семетей» эпосунун окуялык тартибинде «Каныкейдин Тайторуну чабышы» деген туруктуу салттык окуялык Эшмат вариантында түк кезикбейт. Ал Жусуп Мамай вариантында 3-бөлүм «Сейтекте», кайып болгон Семетейдин кайтып келишин үмүт кылган Каныкейдин Тайторуну атайын таптап, ат байгиге салганы айтылат. ал Саякбай вариантындай Темиркан Манаска аш берип, Каныкей Семетейдин болочогуна болжоп чапкан болбойт. Жусуп Мамайда Манаска аш берүү 5-урпак «Кененимде» айтылып атайын зор дайындык менен илгери казаа болгон Манас баштаган кыргыз баатырларына салтанаттуу чогу аш берилет. аштын шан-шөөкөтү «Көкөтөйдүн ашынан» артык күчтүү айтылат.

¹ Орозобекова Ж. «Манас» эпосунда тулпарлардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары. – Б.: Шам, 1996. – 21-б.

«Семетей» эпосунда Семетейдин тулпары Буурул ат, Багыштын Суркоён Чынкожонун Кырк Канаттуу карала аты эң даңдуу тулпарлар экени артык даңазаланган. Манасчылар ар бир тулпарды айтканда ишенимдүү түрдө анын асыл тукумдан туулганын, жүргөн жерин, сырткы сынын, жашын, башынан туягына чейинки көркүн, адамча тил билерин, канаттудай учарын, ээсине ар убак сак турарын, жүргөн арышы, ээр токуму сыяктуу өзгөчө белгилерин салмактуулук менен терең ойлонуп айткандыктан ар бир тулпар ар бир баатырлардай эле эпоско данаа көрүк кошкон. Эң маанилүүсү ар кандай вариантта ушул тулпарлар жалпы жонунан бирдей окшош айтылат. Мисалы:

Астындагы Буурул ат,
Шордуу жерди басбаган,
Шушактын белин ашпаган,
Ойдо туулуп тоодо өскөн,
Кулан менен бирге өскөн.
Өгүз өркөч кең соору,
Өкүм тууган буурул ат,
Анын туягында бурек жок,
Жүрөгүндө өрттү чок.
Андан качып саламат,
Кутула турган айла жок!¹

Бул буурул аттын Эшмат айтымындагы теги-жайы, жетилип эл көзүнө тулпар болуп көрүнгөн сырткы образы эле.

Кырылып калган чоролор,
Аккуланын жабдыгын,
Биринен бири талашып,
Такыр алып чыкты дейт.
Өгүз өркөч кең соору,
Өкүм тууган буурул ат,

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 189-бет.

Тайкы жалдуу марал баш,
Тайган сындуу буурул ат.
Башы көркөм болсун - деп,
Манаттан кезим жааптыр.
Жону көркөм болсун - деп,
Жолборстон үртүк жааптыр.
Аягы көркөм болсун – деп,
Алтын така, күмүш мык,
Аягына кагыптыр.
Тогуздан тумар тагыптыр.
Айчыгы алтын ак мому,
Аса байлап коюптур.
Семетей басып барды дейт,
Маңдайдан сүйкүм кылды дейт.
Үстүндөгү жабууну,
Алып таштап турду - дейт.
Төө көтөрөр чоң балбан,
Аккула аттын чоң ээрин,
Буурул атка токуду.¹

Бул буурул аттын жасалгалуу жабдыгы менен тулпарлык көрүнүшү дагы бир жолу калың Ногой эли жагынан бааланып, Семетейдин өз тулпарынан ыраазы болуп, жанындай жакшы көрүп, Аккуланын ээрин токутуп урушка аттанмак болгон учурдагы баян. Кээ бир жабдыктар Аккуланыкы экени биз айрым талкууга алуучу маселелер катары кала берет.

Төрт туягын карасаң,
Сырдап койгон мчарадай.

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 109-110-беттер.

Көкүрөгүн карасаң,
Тегирмендин парадай.
Келишимдүү чочконун,
Кең соорусун карасаң,
Кең колдун сары талаадай.
Азууларын карасаң,
Усталар соккон бургудай.
Как жамбаштын үстүнө,
Он эки карыш казанды,
Көмкөрүп койсо тургудай.¹

... Нардай болгон ит чочко,
Оозун бербей индерип,
Ала качып айт коюп.
Төрт аяктан жалт коюп,
Туу куйругу булаңдап,
Үстүндөкү чорону,
Жеп ийчү немедей,
Тээп тиштеп чунаңдап,
Төрт аягы чакылдап,
Үргөнч барды жакындап.
Алтымыш эки дайра,
Агып келип бир болуп,
Суунун үстү кир болуп,
Көбүктөнүп ылайлап.²

Бул сүрөттөөлөр буурул аттын таандык мүнөздөмөсү болуп, ээ-жаа бербей жүрүшү, болотурган иш-аракетке карай өзгөрүп турган адамча кыял-жоругу, алдындагы алтымыш дайра бир куйуп, кирип турган улуу үргөнчтү кечүү алдындагы дене өзгөрүшү жандуу

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 309-бет.

² Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 310-бет.

баяндалат. Мындан башка урушка катышып чарчап калгандагы жана дагы Семетейге адамча сүйлөгөнү төмөнкүдөй айтылат. Мисалы:

«Алтындан бүткөн башыма,
Айландырып чаппагын.
Айчылык алдан мен кетип,
Алдың катып калбасын.
Күмүштөн бүткөн башыма,
Керилип катуу чаппагын,
Каруу күчтөн мен кетип,
Кадамың катып калбасын»
Арам өлгөн буурул ат,
Ушул кепти айтты дейт.¹

Жусуп Мамай вариантында Тайбуурулдун тулку бой образын кереметтей айтат. Башка манасчылар бөлүп айткан баардык сынын бир эле сапарда калыпка куйгандай, теги-жайын терип көркөм өөрчүтөт.

Кечээ басалек тоону ашканда,
Маңгыттын журтгун чапканда.
Маңгыттан барып жылкы алып,
Бараңдын кыз,келинин ыйлатып,
Калаасын бузуп кыйратып,
Айдап калың олжо алып.
Жылкыны айдап келгенде,
Баштап келген ошону.
Бөлтөктөн келген кер байтал,
Оттоп жүргүп талаадан,
Ээрчитип келген Тайбуурул.
Атасы тоонун тобурчак,
Энеси чөлдүн музбурчак.
Канаттуу тулпар буурул ат.

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 218-бет.

Ойдо тууп кумда өскөн,
Кулжа менен бирге өскөн.
Тоода тууп ойдо өскөн,
Кулан менен бирге өскөн.
Боор эти арадай,
Кош туягы чарадай.
Азуулары болоттой,
Чаткаягы колоттой.
Жал куйругу түбектей,
Жарашыгын карасаң,
Сымга тарткан гүбектей.
Жараганы кабыктай,
Жалдын үстү жабыктай.
Секиргени бүргөдөй,
Семиргени сүмбөдөй.
Кең соорусу келишкен,
Кебездей болгон көкүлү,
Көзүнө ченеп керткендей.
Жамбашынын кошкону,
Казан асса тургундай.
Караан калган Тайбуурул,
Үргөнчтүн суусун бургундай.
Сопол куйрук сом туяк,
Сокмоктуу күлүк Тайбуурул,
Аркар аяк кулжа сан,
Бото борбуй кең соору,
Булчуңу бука мойнундай.
Буура көкүл орок баш,
Бука моюн марал баш,
Карды салык тайган төш,

Өркөчү бийик сээри бас.
Өөдөгө салса чарчабас.
Туягында тура жок,
Жүрөгүндө кара жок.
Дулдул моюн Тайбуурул.
Тууган бээнин дайны жок.
Арка буту жез билек,
Тутам шыйрак чалыкбас.
Аңга келсе аттаган,
Алтымыш асый болгунча,
Азуусун сөйкөп карыбас.
Алты айга минсе арыбас.¹

Ушунчалык шыдыр токтоолгус баян менен биз издеп жаткан Семетейдин аты Тайбуурулдун кемелденген образы көркөм элестүү, манасчы өзүнүн атындай айкын сүрөттөгөнү кокустук эмес, манасчы оозеки өндүрүшүнө ошончолук канык, ары ошончолук мол аткаруучулук тажрыйба топтогону үчүн бизди ынандырып айта алат.. эгер Тыныбек менен Саякбайдын ушуга окшош бир эле Тайбуурулдун образын айткан ыр саптарын параллель боюнча койгондо таң каларлык окшоштук, бирдейлик көркөм майдан көз алдыбызга тартылат. Бул жерде Эшмат менен Жусуп вариантын түз салыштыруу максаты үчүн сөз козголгондуктан, алардын артыкча баркын айтууга туура келет. Эшмат вариантында Тайбуурулдун адамча сүйлөгөнүн айттык, жана дагы Тайбуурулдун Эр Багыштын Суркоёну менен үнсүз арбашып, биринин тилин бири байлап, биринин күчүн бири коротуп, биринин аягын бири тушап турганындай тулпарлар ортосундагы ээлери менен тең күрөшкө түшкөнү көркөм айтылат. Ал Жусупта тулпарлар сүйлөбөйт. «Эр Төштүк» эпосунда Чалкуйрук гана сүйлөйт. Тулпар менен баатыр үнсүз тил табышып, үнсүз бир жандай ар кандай иште

¹ Жусуп Мамай. Семетей. – Шинжаң эл басмасы, 1995. – 150-б.

бир турушат.

Эпостун «Манас» бөлүмүндө Мааникерден артык турган тулпардын жоктугун Аккула, Алкара тулпарлар менен салыштырып айттык. «Семетей» бөлүмүндө ЭрБагыштын Суркоёну ар кандай тулпардан адамча тил билгени, асманга учканы, алдындагы жоонун күчүн алдын ала байкаялганы менен жогору даңазаланат. Бул жагын Эшмат манасчы башта айтып өткөндөй, салттык окуя борборунда терең сакталган кара олпоктун касиетин башкалардан өзгөчө айткандай, учар күлүк Суркоёндун образын да көмүскөдөн көрүнө көркөм айткан. Ал Жусуп Мамай менен Саякбай Каралаевдин вариантындагы Канчоронун Суркоён менен кандын кызына ээ боло албай Күлчородон кем калгансып, ичи таарып, кызганып, акыры Семетейге кастык кылганга жеткидей окуялыктын себепчиси катары төтө айтбаган менен дайыма Тайбуурулду же Суркоёнду минип, Семетейдин жумушун өз билгениндей башкарып жүргөн Күлчорого ичтен кызганганын жонунан баяндайт. Ошон үчүн Кыяздын өзүнө көмөк көрсөтүп Семетейди кармап бергенде, Тайбуурулду же Суркоёнду тең берерин, сулуу бай аял Чачыкейди аларын, Семетейдин кандык ордуна олтуруп эл башкаарын айткан сөзүнө ээрип, адамдык ар намызын унутуп чыккынчы кас душманга айланат. Эшмат өзгөчө окуя “Семетей менен Эр Багыштын согушу” деген башка варианттарда жок ушу кеңири окуялык баянда, Семетей менен Эр Багыштын кандуу урушу, Тайбуурул менен Суркоёндун ээлерине шайкешип каршы күрөшкөнү, андагы Тайбуурулдун Суркоёнго жетпей калган учурун, эки касиеттү тулпардын окшошбогон сыны керемет айтылып, Эшмат чыгармачылык жөндөмүнө таандык эски салттык окуянын зарылдыгын, анын эпоско көрсөткөн тасир күчүнөн толук пайдалануунун абдан маанилүү экенин бизге билдирип турат. Мисалы:

Алдындагы Суркоён,

Анда тура калды дейт.

Сол жагында кулагын,
Алтымыш алты бүктөдү.
Оң жагында кулагын,
Жетимиш жети тиктеди.
Одурайып кошкуруп,
Оргул ала кан сийди.
Үстүндөгү Багышка,
Мына мындай сүйлөдү.¹

Арам өлгөн Суркоён,
Койон болуп куйт берип,
Жылан болуп жылт берип,
Ордун сала берди дейт.
Ак келтенин октору,
Арага түшүп калды дейт.²

Асты олуя жар бол деп,
Үстү кудай колдо деп,
Алдынкы тишим мык бол деп,
Үстүнкү тишим кадоо бол деп,
Калдайып жаткан Багыштын,
Алачыктай кара баш,
Капшыра тиштеп салды дейт.³

Деп Суркоён кубулуп,
Көк түтүн болуп созулуп,
Көккө чыга берди дейт.⁴

Суркоёндун обуразындагы түрдүү көркөм элэстүү баяндар болуп

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 187-бет.

² Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 192-бет.

³ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 200-бет.

⁴ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 234-бет.

да, ээсин эл көзүнө көрсөтүп өлтүрүп жатканда, адамча сезим менен ээсинин башында айланып, муңдуу ыйлап ээсин жоктогону, Жолойдун тулпары Ачбуудандын аркети менен окшоп турганы тулпарлардын да калыптуу турукташкан Формада айтыларын эске салат. Суркоёндун шарттуу белгилери, сүйлөгөнү жана учканы сыяк өзгөчөлүктөрүн кыска мисал менен көрүп, Эшмат вариантынын өзгөчө жагын данаа байкадык. Суркоёндун кийинки өмүрү туруктуу салттык окуяда айтылгандай Толтой баатырдын тулпары болот. Толтойду өлтүргөн Күлчоро Суркоёнду эленип аны жакшы асырап сүйүп урунат. Башка варианттагыдай Семетей Суркоёндун чылбырын Канчоронун көз алдында Күлчорого каратып ыргытпастан, түз жолдо олжо алган сыяк ээлеп калат. Эшматтан башка манасчылар Суркоёндун баянын Толтой, Чыңкожолор Акункандын шаарын камап, Айчүрөктү алабыз деген салттык окуядан кийин айтып, манасчынын сыртынан баалап айткан сөзүнөн Суркоёндун ченемсиз касиеттү, алдынкы катарда турган тулпар экени баяндалат.

Кырк Канаттуу карала ат Суркоёнго окшош арыптуу касиеттү тулпар болсо да Суркоёндой тилге келбейт. Ал Тайбуурулдан канаты барлыгы менен айырмаланып турат. Бирок Суркоён ал кезде мурдагыдай күчтүү кубулуштук көзү ачык, тилсимдүү болбостон жөнөкөй күлүк ат катары баяндалат. Эшмат айтымында ал Чыңкожонун Кырк Канаттуу карала аты «Семетей» эпосунда атактуу тулпар катары баардык варианттарда орток өзгөчөлүктөрдө бирдей сүрөттөлөт. Күлчоро айла менен канатын сый атып түшүрүп, анан ээси Чыңкожону жоготот. Жаралуу болгон Кырк Канаттуу карала ат кийин чолок кара ат аталып, бир мезгил Канчорого ат болуп жүрөт. ал Канчоро кандык такка олтурган соң, бул атактуу кырк канаттуу кара тулпар адаттагы жылкы катарына кошулат да кийинки окуяларда тегеле оозго алынбайт. Эпостогу атактуу батырлардын тагдырына окшош атактуу тулпарларда түрдүү өмүр жазмышына кездешет. Ээси менен бирге өлөт, олжого

түшөт, жаралуу болуп күчүнөн ажырайт, же унутулуп кетет.. Манасчылар манас билимине таянып, мол оозеки аткаруучулук тажрыйбасы боюнча салттык окуяны тура түзүп чыккан. Семетейдин Айчүрөктүн калыңына алып барган 14 күлүк аттын катары жана ээлери биз билип коюга тийиштүү тулпарлар жөнүндөгү жөнөкөй сабат. Мында дагы эле эки манасчы Эшмат менен Жусуп кандай айткан өзгөчөлүгүн билип коюбуз тийиш. Мисалы:

Акбоз бээни чалды дейт.

Назыр-тилек кылды дейт.

Ат эсебин алды дейт.

Калды кызыл, жалдуу көк,

Тумарлуу кызыл, турна көк,

Абыкенин Ак телки,

Эр көбөштүн Сур телки,

Чынкожонун Карала ат,

Чынтемирдин Сарала ат,

Эгей моюн куран төш,

Эшек туяк көк чолок,

Олжодон түшкөн Көк ала ат,

Асылдан калган Ак тулпар,

Байбиченин Боз жорго,

Сары кандын Туу чунак,

Байдын уулу Бакайдын,

Кара кашка аргымак,

Арча тору күлүк ат,

Калың кара Ногойдон,

Орошон чыккан Буурул ат.

Муну менен он төрт ат.

Каныкейден кат алып,

Кан Бакайдан бата алып,

Калың кара Ногойдон,
Он төрт күлүк ат алып,
Ак чатырын бүктөтүп,
Ак тулпарга жүктөтүп.
Көк чатырын бүктөтүп,
Көк тулпарга жүктөтүп.
Атынын баарын атектеп,
Айдап алып шатектеп.¹

Бул баяндан манасчы Эшматтын ооз эки аткаруучулукта бир аз жаңылып, он төрт аттын катарын толук тизип айталбаганын жана Чыңкожонун Карала атын артык кошуп калганын байкайбыз. Албетте оозеки төкмө айтуучулукта бул өтө эле бай кездешүүчү абал болгондуктан, Эшмат варианты жазып алынганда манасчынын жашы абдан уулгайып, оозеки аткаруучулугу солгундап же эл алдында көп убакыттан бери айтпай келген учуруна туура келгенин эстен чыгарбоо тийиш.

Ал эми Жусуп Мамайдын вариантында болсо:

Калды кызыл, жалдуу көк,
Туумарлуу кызыл, турна көк,
Токтомбайдын торала,
Токо бийдин бозала,
Текечинин темир көк,
Тердебеген көк ала,
Тору кыз берген кара сур,
Чачыкейдин кой тору,
Байбиченин боз жорго,
Бакай кандын сур чолок,
Сары кандын туу чунак,
Ажыбайдын карт күрөң,

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 291-292-беттер.

Алмамбеттин Сарала,
Каныкейдын кашка аргымак,
Абыкенин ак телки,
Көр көбөштүн сур телки,
Азык арткан борчук,
Кош жүктөгөнү төрт жорго,
Азык алган алты бээ,
Алты жууркан, беш мамык,
Аны арткан Айбанбоз.
Шоошактын башын чалбаган,
Чуңкурга келсе аттаган,
Жекендин башын чалбаган,
Жейренге жетпей калбаган.
Күрүчүн күздүк айдаган,
Күлүктөрүн карасаң,
Күрүчкө жемдеп байлаган.
Күндө жарак шайлаган.
Арпасын күздүк айдаган,
Аттарына карасаң,
Арпага жемдеп байлаган.
Айда жарак шайлаган.
Атышкан жоосун жайлаган.
Алты айга минсе талбаган,
Аттарынын баарысы.
Алтымыш асый болгуча,
Азуусун сөйкөп карыбаган,
Жети айга минсе талбаган,
Жетимиш асый болгуча,
Тилдигин сөйкөп карыбаган.
Караңгыда калт этпес,

Башка чапса жалт этпес.

Алаштан чыккан он төрт ат.¹

Эки манасчынын баянында Эшмат 14 атактуу тулпарды Ногойдун элинен жыйнаганын айтса, Жусуп Алаштан топтолгонун айтып турат. Айчүрөктүн калыңына ошондо Семетейдин колго кармар байлыгы да ушул он төрт ат менен анын канчалык байлык жыйнаганын өлчөгөнү болот. Эшматта 14 күлүктүн катары чын эле жупун айтылган, калыңга эсептеген жылкынын чогулуу чөйрөсү да абдан тар, Ногойдун өз ичиндеги башкалар билип билбеген адаттагы тулпарлар эле айтылат. Ал эми Жусуп салттык окуядагы 14 күлүк тулпардын аты-жөнү, анын ээси, катары сыяктуу өзгөчөлүктөрдү Тыныбек менен Саякбайга жакын, алардан да чыйрак айткан. Манас баатырдын демейдеги турмуштук аты Айбанбоз, Каныкейдин Кара кашка аргымак, Бакайдын Сур чолок, Алмамбеттин Сарала, Абыкенин Ак телки, Көбөштүн Сур телки баштаган эпостун тулку боюнда ээси менен кандуу жортуулдарда, жакшылык-жамандыктарда бирге болгон, көп элдерге ээси менен бирге аты таанымал болгон атактуу тулпарлар болгон. Эпосто кээде Абыкенин Ак телкисин Күлчоро, Көбөштүн Сур телкисин Канчоронун минип жылкы бакканы айтылат. Ккүндөлүк турмушта эки чоронун арналуу аты так ушул эки тулпар болгон. Андан бөлөк бул жерде биз анча баамдап кетпеген, жомоктун өзүндө да көп же ачык айтылбаган Сары кандын Туу чунак, Чачыкейдин Кой тору, катарлуу саналуу жакшы тулпарлар менен таанышабыз. Ар бир эле тулпардын ээлери өзү урунган тулпарга аярлап мамиле кылып, өзү сынчы, чабандес, саяпкер, ары жакшы жылкычы болуудай толук шартты даярдагандар болушкан. Манасчы кыргыздын көчмөн элдик тунук мүнөзүн жылкы багуу, жылкы көндүрүү, жылкы тандоо, күлүк сыноо, күлүктү асырап өстүрүү, жылкы менен мактануу, жылкы менен бай болуу, жылкы менен жеңиш казануудай, жылкы менен турмуштун чоң иштери той жана өлүм

¹ Жусуп Мамай. Семетей. – Шинжаң эл басмасы, 1995. – 134-135-беттер.

коногун узатуудай... улуттук салт-санаа билимдери менен бизди сугарып турат. Ушул эле кыска мазмун аркылуу Семетейдин ошондогу элдеги аброю, коомдогу орду, бийликтеги күчү, айланасына уюштурган көп уруу элдер катарлуу тарыхы кесек маселелерди айтып бизди өзүнө окшош ар маселеге оор басырык ойлонуп мамиле жасоо, ар бир эпостук каражаттарды терең кайта-кайта талкуулап изилдөө жүргүзүү, кортундулоого шашпоого ойлондурут. Тыныбектин айтымында тулпарлардын орду өзгөргөнүн, Каныкейдин аты айтылбаганын, бул 14 күлүк аттын баары Эшмат айткандай Ногойдун сактаган тулпарлары экени баяндалат. Эки элдеги оозеки салттын калыптануу, бири-бирине жуурулушун түз же кыйыр жолдо үлгү алынган абалын дагы да ашкере байкап көрүү үчүн Тыныбектин вариантына кайрылып көрөлү:

Калды кызыл, жалдуу көк,
Токтомбайдын Тормолу,
Текечинин Темир-көк,
Тердебеген Көк-ала,
Турум кыз берген Көк-ала,
Чачыкейдин Көк-тору,
Байбиченин Сур чолок,
Бакай кандын Боз жорго
Сары кандын Туу-чунак,
Ажыбайдын Карт күрөң,
Алмамбеттин Сарала,
Абыкенин Көк-телки,
Эр көбөштүн Сур телки,
Азык арткан Акборчук,
Кош жүктөгөн Көкборчук,
Азык алган Алты бээ,
Алты жууркан, беш мамык,
Аны арткан Айбанбоз.

Шоошактын башын жалмаган,
Жорго келсе аңдаган.
Жекендин башын жалмаган,
Жейренге жетпей калбаган.
Караңгыда калт этпес,
Башка чапса жалт этпес.
Ногойдон чыккан Сайтулпар.¹

Эки вариантта тең Манастын өлүмүнөн башталган айрым майда окуялыктарда сыйкыр күчтөр элеси окшобогон көрүнүштө айтылып, эпостун бул жактагы өзгөчөлүктөрү белгиленет. Манастын күмбөзүнөн чыккан сүрдүү доош, Семетейге аян бериш белгилери, баатырдын адамды таң калтырган колдоочулары, тулпарлардын касиеттүүлүгү, Айчүрөктүн мифологиялык образы, Коңурбайдын кароолчу сыйкыр күчтөрү, Жусуп Мамай вариантындагы алп дөөлөр, албарстылардын жаратылышы, Арбактын пайда болушу, Кожо Асан, Баабединдин чакырылышы, Үргөнч суусунун пири Илияс, күлэшен күл токойдун ээси, Кең-Кол менен Таластын колдоочусу, жылкынын пири, кара күчтүн ээси сыяктуу ажайып, ойдон тышкары тилсиматту, көп сырдуу фантазиялык көркөм баяндар ар бир эле окуядан кездешет. Жогорку көп мисалдарда да бул жагын ачык окууга болот. манасчынын чыгармачылык кудуретине жараша, анын ой-санаасында орун алган окуя менен образдарды талкуулаган жөндөмүнөн же артык же окшобогон өзгөчөлүктөрдү байкайбыз. Буга жомоктун көлөмү да белгилүү тасырын тийгизет. Мисалы, Жусуп Мамайдын вариантында Эшматта жок көп мазмундар анын ичинде бир топ сыйкыр күчтөр сүрөттөмө баяны кеңири орун алгандыгы себеп, салттык жөрөлгөлүү окуяны көркөмдөп, узартып турган абал айкын байкалат. Бул бир жагынан манасчынын өздөштүргөн жомоктун бар мазмуна байланыштуу болсо дагы бир жагы аткаруучунун чыгармачылык

¹ Тыныбек Жапый уулу. Семетей. – Б., 1994. – 119-б.

таланттына байланыштуу болгон. Мисал үчүн Айчүрөктүн бир кубулушун айтып манасчынын идеясы менен чыгармачылык стилин түшүнүүгө аракеттенип көрөлү:

Арыбы бар Айчүрөк,
Көк ала сакал каптаган,
Абышка болуп алды дейт.
Көк өгүзгө минди дейт.¹

Эпостун башка варианттарында Айчүрөктүн мундай кубулушу учурабайт. Кызга олжо катын болгондон кийинки Айчүрөктүн образы Жусуп Мамай вариантындай толук миф, калың фантазия болбостон кээде жөнөкөй, кээде арыптуу сүрөттөлөт. Ал Жусуп Мамайдун варианттынан сыйкыр күчтөр сүрөттөмөсүн казып келгенде айрым илимий эмгек жаратууга жарай турган түркүн-түстүү мол каражаттарды кеңири табалабыз.

Эки вариантта орток айтылган уруш баяны жалпысынан эки чоң линияга бөлүнүп, Саякбай варианты баштаган «Семетей» варианттары менен бирдейликти түзөт. Биринчиден, ички уруш да өз ичинен уруктууганы менен урушу, мунда жалпыга аттын кашкасындай айгине болгон Жакыпбайдын баш болуп Манастын үй-бүлөсүн, мал-жандыгын талаганы, Семетейдин чоңоюп, 12 жашка чыкканда таласка кайтып келип, өзүнө кастык кылгандарды жоготкону, кырк чорону Семетейдин кырганы болсо, экинчи ички уруш коңшу уруктар менен урушу болуп, Көкчөнүн уулу Үмөтөй, Шыгайдын уулу Чынкожо, Багыштын уулу Толтой, Жедигердин Кыяз катарлуулар менен кандуу чайкаш урушун алып барышат. Экинчиден, тышкы күчтөр менен урушу, Манастын, кыргыздын тектүү жоосу Коңурбай менен урушудан турат. Эшмат вариантында Коңурбай жаралуу бойдон калат да өлгөнү туралуу маалымат берилбейт. Жадаса Семетей Канчоро жагынан атылган соң, Күлчоро аны кара үңкүргө катып койгондон кийинки абалы ачык

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 333-бет.

тапшырылбайт. Бул вариантта бөлөк варианттарга окшобогон Семетейдин жездеси Кар Манаска болушуп Жедигердин Эр Багышы менен кандуу урушуп аны өлтүргөнүндөй өзгөчө баяндан тышкары туруктуу уруш окуя Семетейдин Кырк чорону кырышындагы уруш аракети башкалардан тагыраак айтылып, Эшматтын Баш каарман Семетейдин баатырлык мүнөзүн жараткан чыгармачылык чеберлиги ашкере көрүнөт. Семетейдин жаш эле туруп, алысты ойлой алган, адамгерчиликтүү, каары кармап ачуусу келгенде канчалык күчтүү баатыр болсо да таймандай урушу кайраты, канча көп душман болсо да жазганбай жалгыз аралап кирип урушу жолу ачык баяндалган. Жусуп Мамайда жомоктун окуялык баянынан окугандай көптөгөн жат уруу мурдатан жоолашып жүргөн түптүү жоо элдеринин баатыр, алптары менен урушат. арстан Манастын түптүү жоосу Коңурбайды өлтүрүп кандуу кегин алат. Саякбай вариантында айтылган Мурадил, Каракул катарлуу бир топ күчтүү жоолор менен Семетейдин Ата мекени Талас, Кеңколду коргоодой улуу кан төгүлүш уруштарын алып барганы кеңири сүрөттөлүп, Баатырлык эпостун мүнөзүнө куп жарашкан элдин багына жаралган Семетей, Күлчоро баш болгон уулдардын каармандык кыймыл- аракеттери элдин жомоктон күтүп турган талабына шай келип кандыргыдай көркөм айтылган. Семетейдин жездеси Карманап аталып аны Бетпак тоону жердеген, түркмөн элинин башчысы жалгыз көздүү Мадыкөл деген баатыры малын чаап, алман алып, эжеси Кардыгачты аялдыкка зордоп алмак болгондо барып урушуп өлтүрөт. Эки манасчынын айтуучулук ыкмасында беттешип урушкан эки баатырдын урушу образын сүрөттөгөнү ар биринин өзгөчөлүгү боюнча жаратылган. урушка катышкан тулпарлар, каруу жарактар, кийим-кечелер ал тургай баатыр же каршы жактын дал кезинде коргоп турган колдоочу күчтөр сүрөттөмөсү, жарадар болгондо дарыланып эмделүү жагдайы, иштеткен дарылары, уруш үстүндө казаа болуу абалдары, сөөктү бир жактылуу этүү чаралары катарлуу иш-аракеттер толугу

менен эпостон орун алат. ооз эки чыгарманын көркөмдүк касиети айтуучулардын акындык шыгы жана жөндөмүнө жараша жаңыртып түзүүлүп турары илимий таанымга алынган назарыялык жүйөө болгондуктан, кайсы аткаруучунун кандай мазмунду киргизип, салттык окуя менен байланыштырышы ошол айтуучунун өзгөчөлүгү катары кабыл алынып талкуулоого арзыйт. Жусуп Мамай айтымында Эшмат вариантында же Саякбайда жок бир топ майда же чоң уруш баяны айтылат, бул уруштардан Семетейдин баатырлык иш-аракети толукталып, кээ бир айрым варианттардагы мал-дүйнө, аял, жылкы катарлууларды талашып урушуудай тар маанидеги, кулак менен уккан, оозеки туруктуу окуяны эле кайта ченемдеп айтып турбастан, таланттуу чыгармачылыктын күчүн айгинелөө максаты ишке ашырылып турарын биз да терең ойлошубуз керек. Эпостогу мындай мазмундар Манасчынын таанымы боюнча Баш каарман Семетейдин баатырлык, жетекчилик, улутчулдук, элчилдик бир катар атактуу баатырда болушка тийиштүү ички каармандык мүнөзүн жаркын жаратууга аракет кылгандан башка, артык баш жүк болуп турган жери жок. Бул илимий жүйөө боюнча майда чечемеленген пакиттү маселе.

Эки манасчыда Семетейдин өлүмү парыктуу айтылып, туруктуу салтты өөрчүтү жактагы окшошпогон истили, айтуучунун өнөр алган кайнарынын башкача турагы байкалып турат. Мисалы:

Камбардын уулу канчоро,
Кара олпокту кийди дейт.
Ак келтени алды дейт.
Тоңкоюп тооп кылды дейт,
Эңкейип кулдук урду дейт.
Аркага кайра салды дейт,
Эр Кыязга барды дейт.
...ак келтедей мылтыкты,
Ак мойноктун үстүнө,

Эңкейиштен сайды дейт.
Төрөндү карап турду дейт.
...«Кара бойдун орто деп,
Как жүрөктүн толто» - деп
Тартып ийип турду дейт.
Кирген жери ородой,
Чыккан жери чарадай.
Алакандай кызыл боор,
Сыртына чыга түштү дейт.
Ай көрүндү астынан,
Күн көрүндү артынан.
Тоо кулаган немедей,
Төрөң чоюлуп барып жыгылды.
Алдындагы буурул ат,
...Айбандыгын кылды дейт.
Жедигердин кошуунун ,
Аралап кирип кетти дейт.
...Камынып турган Канчоро,
Буурул ат кармап минди дейт.¹

Эшмат вариантында Канчоронун мансап, мал-дүйнө үчүн Семетейге кастык кылууну узак ойлонуп, Чачыкей менен тил бириктирип, өзүнчө актив болуп Жедигердин Кыязына эрте сатылганы жөнүндө ашкере баян жок болуп, Кыяздын мусулманчылыкты күчөтүп, туш-туштан эл курап, кандык өрүшүн кеңейткенин уккан Семетей эки чоросу менен Кыязга бастырып барып урушат. Эли кырылып алы келбеген Кыяз айла менен эки чорону өзүнө эл кылуу максатында, алдында Күлчорону алдайт. Күлчоро аны качырып өлтүрмөк болгондо качып кутулуп, артынан Кыяз Канчорону алдайт. Семетейдин кандык орду, Буурул аты, жана Чачыкей катыны, Канчорону дароо кызыктырып

¹ Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003. – 454-455-беттер

көз ирмемде сатылып кетет да, Семетейдин ок өтпөс кара олпогу менен ак келтесин алдап алып, өз колу менен жогорку баяндай абасы Семетейди өлтүрөт. Балбан тууган эр чоро, Семетейди атка туура өңөрүп, капчыгайга чыгарып, эр Манастын ак олпогун аягынан жаап, Манастын арбагына тапшырып, Кыяз менен урушууга жөнөйт. Ал эми Жусуп Мамайда салттык окуя боюнча, кара ниет Канчоро турмуштагы майда-чүйдө иштерди көңүлүнө түйүп, Семетейди бир айла менен жоготуп анын ордун ээлөөнүн камын эрте көрөт. Буга күнүлүгү күчтүү Чачыкей ичтен көмөктөшөт. Канчоро өз планы боюнча Кыязга убакыт менен жерди болжоп берип, Манастын күмбөзүнө тайынабыз деп Семетей менен Күлчорону баштап келет. Ал жерде күмөндүү иш-аракеттер көрүлсө да Семетей менен Күлчоро тегеле Канчородон шекшинбейт. Канчоро Кыяз кол баштап келсе мен эле татып коём деп, Семетейди алдап, Суркоён, Сырнайза, Аккелте, Аколпок, Акбалтанын баарын алат. Кыяз Канчорого Семетей менен урушбай достошуп өтүүнү айтканда, Канчоро аны катуу кекетет. Адилетсиз уруш козгогон Канчоро каарданып, жамандык боюн аралап, качырып кайра, Семетейди капталга коюп кетерде Канчоронун жүзүн көрбөйүн, деп Семетей туура карап турат. Найза урулуп, канга чыланат, өпкө-боорду аралаган найзаны тартып алгынча Кыяз балтанын уңгусу менен Семетейди чыкыйга тартып жиберет. Оозунан кан кетип, кабылан Семетей кара жерге жалп этет. Канчоро айланып жетип, ач албарс менен башын алып кетерде Кыяз жетип, колун кармап: бойбой жүрүп өлтүрдүң, башын кеспей, денесинен айырбай коёлу, мунун көркүн бузбайлы, дегенче Семетей көйкөлө түшүп коргошундай жылт этип кайып болуп, көзгө көрүнбөй өлгөндүгү билинбей калат. Күлчоро күңгүрөнүп, Семетей абамды кырк чилтен алып кетти деп Канчорого айтат. Ак шумкардын шаңшып Кайыпчынын кара үңкүрүн көздөй жөнөгөнүнө карап, Бакай Семетейди кайыптар алып кетти деп ойлойт.

Бул окуядагы туруктуу каражат болсо Канчоронун кастыгы менен

Семетейдин мертиниши же кайып болушунан турат. Семетей жараланган соң Күлчоро же башка кайып күч тарабынан алып кетилсин эң маанилүүсү Ал кара үңкүргө жаткырылганы менен соңу орток чечим алганын далилдейт. Эшматта турмуш чындыгы, элдик билим караштары менен маселе чечүү ыкмасы ар тараптан көрүнүп турат, Семетей кырк чорону өлтүрөрдө, Ага каршы чыккан кырк чоро Семетейди табыла бута кылып, жарга байлап тургузуп, Кыркы кырк атып, Кыргызчалы бир атып, эки ирет Семетейдин эсин оодарып чала жан кылган соң, Семетей аргасыздан аларды өлтүрөт. Арадагы уруштарда да мылтык атып деген баян айтылат. Андай болсо Эшматтын айтып турган мылтыктын жан алуу күчү канчалык? кандай мылтыктар болгон? айрым чечмелөөчү күрдөөл темалардын бири. Ал Жусуп Мамайда милтелүү чоң-кичик куралдар кыян кески зор уруштарда баатырлар колунда бышык иштетилгени кеңири айтылат. бирок эпостун баш каарманы Манас жана анын уулу Семетей балта жана найза менен оор жараланганы, Саякбай вариант тын да айтылган окуя менен бирдейлик түзөт. «Сейтек» эпосундагы Семетей жараланганда колдоп, душман көзүнөн жазгырып алып кеткен пери кызы Көкмончоктун Айчүрөктүн сиңдиси катары берилиши бардык вариантта өзгөчө мааниге ээ. Көпчүлүк вариантта Көкмончок тигил же бул милдетти аткарып келсе, С.Каралаевдин вариантында Айчүрөктүн сиңдиси. Анын иш-аракетинин оң, терс жагы бар. Ал Семетейди сыйкырлап койгондуктан ден-соо болуп өлгөнгө барабар. Бирок элдик көз караш, реалдуу идея боюнча перинин дубасынан эненин ыйыктыгы канчалык артык. Семетейдеги перинин дубасын жандырууга жалгыз гана Каныкей жөндөмдүү”.¹ Семетейди Айчүрөктүн Сиңдиси Көкмончок Кайыпчынын кара үңкүрүнө алып кетип 14жыл караганы Жусуп Мамай варианттынын «Сейтек» бөлүмүндө кеңири баяндалып, жогоруда накыл келтирилген Саякбай вариантынын өзгөчөлүгү менен параллель

¹ Жайнакова А. “Сейтек” – “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүгү. – Ф.: Илим, 1984. – 73-бет.

көрүнүш алат. Семетейдин кастыкка учурап, Күлчоронун колго тирүү түшүшү менен 2-урпак «Семетейдин» мазмуну аяктап, табигый түрдө 3-урпак «Сейтектин» жомогу башталат.

Туруктуу окуя боюнча жаңы бир баатырдын дүйнөгө көз ачуу, өзгөчө төрөлүү мотиви кайталанып, салттык окуя өз тартибинде уланат. Буга себеп болгону көп бөлүктүү, көп урпактуу кесек оозеки чыгарманын өзгөчөлүгү ушундай шарт астында түзүлүп, узарып, уланып, жаңырып барары менен белгиленсе, андагы “элдик оозеки чыгармачылыктагы башкы сапаттын бири ушу эл тагдыры ойдогудай абалга келмейинче оң каармандар өлүүгө да акысы жок. Элдик фантастика, өчпөгөн үмүт аларды ар качан жөлөп тургузууга даяр.”¹

Эшмат Мамбетжусуп менен Жусуп Мамай «Манас» билимине түшүнүгү айкын болгондуктан Семетейдин баатырлык өмүрүн салттык жөрөлгө боюнча анын Айчүрөктүн курсагында калган жалгыз эркек урпагы Сейтекке улап, Манас даңазасын кайта жаңылап турду. «Манас» эпосунда кайып болгон беш кишинин үчөө Семетей, Айчүрөк, Күлчоролор ушу «Семетей» бөлүмүнүн негизки каармандары болуп, акылман карыя Бакай, «калк энеси» Каныкейлер баш болуп элдин 3-урпак баатырдын колуна калган тагдырын жоопкерчилик менен өзгөртүүгө тандалган образдар, манасчылардын идиялында орток мүнөздө прототиби жаратылып, аркалаган максаты, аткарып турган улуу милдеттери бирдей айтылат. Сейтектин аман-эсен төрөлүшү, чыныгы турмуштук талаптын максаты үчүн Айчүрөк Кыязга макул болот. Бакай малай, Каныкей күң, Күлчоро эки далынын кечири оюлуп майып кул жашоосун тандайт. Семетей бар жоктун ортосунда “кайыпчынын кара үңкүр, кайып болгон Семетей, кайда экени билинбей, караса көзгө илинбей” туруктуу баяндалат. Өлбөстүн үмүтүн аркалаган бул баатырлардын күрөшү калыптанган туруктуу окуя “Сейтектин төрөлүшү” менен өжөрлүү өөрчүтүлөт. Жомоктун

¹ Жайнакова А. “Сейтек” – “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүгү. Ф.: Илим, 1984. – 74-бет.

жөрөлгөөлү баянында эч качан “Семетейдин төрөлүшү” деп айтылбайт. Сейтектин төрөлүшү Манастын төрөлүшүндөй карында жоготуу каршылыгына туш келгендиги, эл тагдырынын төрөлө элек баатырдын өмүрүнө төтө катыштуу болгону менен туташтырып айтылат. Биринчи бөлүмдөн экинчи бөлүмгө, экинчи бөлүмдөн үчүнчү бөлүмгө өтүп келген санаалуу каармандар менен жомоктун айтуучулук өмүрү да узарып келди.

КОРУТУНДУ

Кыргыз элинин көркөм дүйнөсүнөн, орошон талантынан жаралган элдик оозеки чыгармалары – “атадан калган мурастай, энеден калган керээздей” (Ч. Айтматов) болуп, эл-эл болуп, жер-жер болуп турган баардык учурларда улут сыймыгы катары жашай бермекчи. Ошол элдик оозеки чыгармаларыбыздын башында “Манас” эпосу турат. Ал – элибиздин миңдеген жылдар ичиндеги реалдуу турмушу менен кыялдагыларын, баатырдыкка ширелген тарыхы менен келечекке болгон умтулууларын, мифтери менен жөө жомокторун, уламыштары менен санжыраларын, жаратылыш жана коом жөнүндөгү түшүнүктөрүн, дин ишенимдери менен дүйнөгө карата болгон көз караштарын, жаратылышты таанып билүүсү менен үрп-адат, каада-салтын, жүрүм-турум эрежелерин бүтүндөй өз ичине камтыган, көлөмү жагынан дүйнөдө эч теңдешсиз, көркөмдүк жактан эң жогорку чекке жеткен терең мазмундуу ажайып чыгарма. Дүйнө элдеринин өкүлдөрү тарабынан иштелип чыгып, жалпы адамзатка таандык болгон баалуу көркөм табылгалардын жалпы казынасына кыргыздар кошкон салымдын көрүнүктүүлөрүнүн бири – “Манас”.

Ал көп окуялуу, татаал сюжеттүү болгондугуна карабастан, азыркы күндө да эл арасында ыйык бааланып, сакталып келүүдө. Эл арасынан чыккан акын-жомокчулардын талант дараметтеринин талыкпас эмгенинин натыйжасында, эпос кылымдар бою айтылып, бүгүнкү турпатына чейин өсүп жетилди. Улуу эпосубуз кыргыздар жашаган бардык жерде айтылат.

Жуңго жергесиндеги кыргыздардын арасында айтылган “Манас” эпосунун тексттерин карай келгенде, алатоолук туугандарыбызда айтылган тексттерден анча айырма табуу кыйын. Негизги салттык окуялар ал жакта да, бул жакта да сакталган. Ырас, көркөмдүгү, көлөмү жагынан алатоолук манасчылардын варианттары абдан күчтүү

экендигин танууга болбойт.

Ошондой болсо да, бул улуу мурасты Жуңго кыргыздарынын арасынан Эшмат Мамбетжусуп менен Жусуп Мамай баш болгон залкар манасчыларыбыз “Манасты” жаңыртып айтып, көркөмү көзгө толумдуу өздүк варианттарын жаратышты. Алардын түзгөн варианттары басма түрүндө китеп болуп чыгып, жергиликтүү элге кеңири тарап жатат. Жуңго саясаты боюнча “Манас” эпосу менен манасчыларды бирдей карап, аларга жакшы камкордук көрөт. Кытай Республикасы майда улуттарды жерибейт, алардын эне тилинин, маданиятынын, каада-салтынын сакталышына камкордук менен мамиле кылат. Мына ошондой шартта, “Манас” эпосун эл арасына жеткирүү максатында кароо-сынактар дамамат өткөрүлүп, жеңүүчүлөргө сыйлыктар берилет. Манасчылар мамлекет тарабынан камкордукка алынып, сый-урматка бөлөнүп турушат. Өткөн кылымдын 60-жылдарында “Манас” эпосун эл арасынан жыйноо иши башталып, таланттуу манасчылардын варианттары кагазга түшүрүлө баштаган. Азыркы учурда белгилүү манасчылардын айткан варианттары боюнча изилдөө иштери жүргүзүлө баштады. Жуңгодо Манастын 8 урпагына чейин айткан Жусуп Мамай менен Манастын эки урпагын айткан Эшмат Мамбетжусуптун варианттары жогору бааланат. Алардын айткан “Семетейлери” да эл арасына кеңири тарап, көп окулат. “Семетей” “Манастын” жөн гана уландысы болбостон, ал, өз алдынчалыкка ээ, аны аткарган чыгармачыл инсандар “семетейчилер” деп аталат. Биз сөз кылып, тексттерин талдоого алган Жусуп Мамай менен Эшмат Мамбетжусуп жалпысынан манасчы аталса да, алар “Семетейди” толук айтышкан.

Албетте, экөөнүн айткан “Семетейлери” не көлөмү, не көркөмдүгү боюнча өзгөчөлүктөрү бар. Андыктан, Э.Мамбетжусуп менен Ж.Мамайдын айткан варианттарынын сюжеттик курумуна, поэтикалык өзгөчөлүктөрүнө байкоолор жүргүзүлүп, салыштырылып, илимий

талдоолор жүргүзүлдү. Эпикалык чыгармаларга мүнөздүү болгон жеке чыгармачылык менен салттуулуктун бири-бирине болгон байланышы эки манасчынын варианттарынын мисалдары менен талкууга алынды. Диссертациялык ишибиздин **киришүү** бөлүмүндө Жуңго жергесиндеги кыргыздардын “Манаска” болгон мамилеси, аны жыйноо, басмадан чыгаруу иштерине жалпы токтолуп, иштин максат-милдеттери, актуалдуулугу, жаңычылдыгы ж.б. боюнча маалыматтар берилди.

“Жуңго “Семетей” эпосу жөнүндө жалпы баян” – деп аталган **биринчи бөлүмдө** “Семетей” эпосунун эл арасынан жыйналышы, “Семетей” айтуучулар жана алардын варианттары, идеялык, сюжеттик, көркөмдүк жалпылыктары жана айрым өзгөчөлүктөрү туурасында сөз болот. Жуңгодогу чогултулган “Манас”, “Семетей” эпосунун баардык варианттарын карап чыкканда, “Манаска” караганда “Семетей” эпосу эл арасында кеңири тараган. Аларды айтуучулар да басымдуулук кылат (20 дан ашуун семетейчи бар). “Семетей” эпосу “Манас” бөлүмүнө караганда бизге бир топ жакынкы мезгилди, феодалдык түзүлүш күч алган учурду чагылдырат. Жуңго кыргыздарынын арасында “Семетей” эпосунун сюжети негизинен толук калыптаган. Анын өзөгүн түзгөн салттык туруктуу окуялар: атасы өлгөндөн кийин Семетейдин качып барып таятасынын колунда өсүп, тарбияланышы; эр жеткенде өз элин таап атасынын ордун ээлеши; Айчүрөккө үйлөнүшү; атасынын өчүн алышы; Канчоронун кастыгы; Кыястын жеңилиши.

Жогоруда саналган эпизоддор Жуңго кыргыздарында айтылган “Семетейдин” баардык варианттарында учурайт. Албетте, түрдүү варианттарда тигил же бул окуя алда канча кеңейтилип же кыскартылып айтылган. “Эки варианттагы жалпы мазмундар жана өзгөчөлүктөр” – аттуу **экинчи бөлүмдө**, Жусуп Мамай менен Эшмат Мамбетжусуптун айткан “Семетейлери” идеялык көркөмдүк, сюжеттик, мотивдик жактары салыштыра каралат. Жусуп Мамайдын айткан “Семетейи” ар бир окуянын кенен чагылдырылышы жай турмуш менен согуш

окуяларынын санжыра-тарых менен байланыштыра сүрөттөлүшү, элдик накыл сөздөрдү, макал-ылакаптарды көп пайдаланышы менен башка варианттардан өзгөчөлөнүп турат. Эпостогу башкы салттык туруктуу окуя – баатырдын төрөлүшү жана балалык чагы. Айрым майда көрүнүштөрдү эсепке албаганда ушул эпизод Жуңголок семетейчилерде бирдей айтылат. Ал эми айырмачылыкты түзгөн майда окуялар (өзгөчө Жусуп Мамайда) чыгарманын жалпы мазмунуна, теманын багытына, идеянын ачылышына анча таасирин тийгизе алган эмес. Ал эми, Эшмат Мамбетжусуп айткан “Семетей” өзүнүн эпикалык арымынын кендиги сүрөттөө каражаттарында апыртмалуулуктун басымдуу болушу, кайталоолордун көбүрөөк кездешкендиги менен бөлөк варианттардан айырмаланып турат. Эшмат Мамбетжусуптун варианты алатоолук кыргыздардын айткан “Семетейине” үндөш. Мунун себеби катары – манасчынын төрт жылы Тыныбек Жапый уулун ээрчип жүрүп андан таалим алганын, Кытай чек арасы ачылганда теңиртоолук кыргыздарга бир нече жолу келип “Манас” айткандыгын айтсак, ошону менен түшүндүрсөк болот. Эшмат кээде майда көрүнүштөргө көңүл бурбаганы менен сюжетинин толуктугу, окуяларынын кызыктуулугу боюнча, баатырдык мотивдердин эпикалык арымда сүрөттөлүшү жагынан башкалардан өзгөчөлөнүп турат. Ал айткан вариант ар башка доордогу көз карашка, шартка карай жайгаштырылып, бир темага, бир идеяга баш ийдирилген көркөм оозеки чыгарманын мыкты үлгүсү катары окурман – угармандарды өзүнө тарта алат. Жуңгодо айтылган “Семетей” эпосунда негизинен баатырдык эпостун катарына кирет. Ошондой болсо да, анда, тарыхый кырдаалдарга ылайыкташкан айрым турмуштук көрүнүштөр жыш кездешет. Алсак, Семетей менен Айчүрөктүн ортосундагы назик арзуу мамилелери баатырдык эпостордун салтына жатпайт. Ушундай “назиктик” өзгөчө, Эшматтын вариантында көбүрөөк байкалат. Жусуп Мамайдын “Семетей” вариантында да, “Манаска” караганда согуштук

окуялар жумшак айтылып, баатырдыкты даңазалоого караганда жай турмуш, майда окуялар, үрп-адат, каада-салт, сүйүү темалары кеңири айтылган.

Жусуп Мамайдын вариантында Семетейдин Букарга качышы менен анын бой жетип, өз эл-жерине келгени, Айчүрөккө үйлөнгөнгө чейинки салттык окуялар ырааты бузулбастан берилген. Салттык окуялардын туруктуулугуна карабастан, Жусуп Мамайдын вариантынын өзүнө таандык өзгөчөлүгү, окуянын мотивдештирилиши, алардын талкууланышы аны башка варианттардан айырмалап турат. Ж.Мамайдын “Семетей” вариантында Манастын төрөлүшүнөн тартып, өлүшү, күмбөз тургузуу жөнүндөгү окуяны эпостун чени менен бере алган эмес. Ошондой болсо да, анын негизги окуяларын кыскача берген. Ошондой эле, Жусуп Мамай айткан “Семетейде” жер-суу аттарында, образдар курумунда өзгөчөлүктөр бар. Көркөмдүк жагынан Жуңгодо айтылган варианттардан эч бир кем калышпайт. Анын вариантында баатырдыкты даңазалоого караганда, турмуштук окуялар басымдуулук кылат. Жусуп Мамай чыгармачыл инсан катары көркөм ой жүгүртүүсү күчтүү, текстте өзгөчө кылдат мамиле кылган, ыр саптарында болсун, окуялардын өнүгүшүндө болсун карама-каршылыктарга дээрлик жол бербеген манасчы. Анын вариантындагы ыр саптары оозеки айтылган тексттерди эмес, дыкаттык менен иштелип чыккан, бир эле эмес, бир нече жолу кайра-кайра окулуп, ондолуп-түздөлүп курулган ыр саптары сыяктуу таасир калтырат. Демек, Жусуп Мамай бир кездерде күпүлдөтүп “Манасты” оозеки айтса да, кийинчерээк олтуруп алып, шашпай тексттерди кагазга түшүргөн жазгыч манасчы катары бааланууга тийиш.

Жуңго кыргыздарынын арасында айтылган “Семетей” эпосу жана аны айткан көрүнүктүү манасчылар туурасында иликтөө иштери жүргүзүлүп, биз төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик.

- Жуңго кыргыздарында айтылган “Семетей” эпосунун Эшмат

Мамбетжусуп менен Жусуп Мамай айткан варианттары – сюжеттик жактан толуктугу, окуялардын ыраттуулугу, баатырдык мотивдердин күчтүүлүгү, идеялык мазмуну, көркөм деңгээлинин бийиктиги жана эпикалык арымда сүрөттөлүшү жагынан өзгөчө айырмаланып турат;

- Жуңгодо жыйналган “Манастын” тексттерин карай келгенде, “Манаска” караганда “Семетей” эл арасында көбүрөөк айтылат;

- Эшмат Мамбетжусуп айткан “Семетейдин” варианты алатоолук кыргыздардагы “Семетейге” үндөш. Буга анын кыргыз жергесине эчен ирет келип, эл арасында “Манас” айтканы, Тыныбек Жапай уулуна төрт жылы ээрчип жүрүп таалим алганы себеп болгон;

- Эшмат Мамбетжусупта негизинен салттык окуялар сакталган. Ошондой болсо да, ал айрым окуялары сүрөттөөдө өзүн өтө эркин сезип, ашкере көркөмдөп айтып салган учурлар кездешет.;

- Жусуп Мамайдын айткан вариантында да алатоолук кыргыздарда айтылган “Семетейдин” өзөк окуялары сакталган. Бирок, бул манасчы окуяны өтө деталдаштырып, арбытып айтаары байкалат;

- Жусуп Мамайда архаикалык белгилер көбүрөөк учурап, мифологиялык сүрөттөөлөр, жомоктук мотивдер орун алган;

- Жуңго кыргыздарында оозеки айтылып жүргөн чыгармаларды, макал- ылакаптарды, санжыра-тарыхты мыкты билгендиктен, Жусуп Мамай аларды “Семетей” айтканда ыктуу пайдаланган;

- Алатоолук кыргыздарда айтылган “Семетейдеги” ички душмандардан сактануу идеясы Жуңгодогу “Семетейде” да сакталган;

- Элдүүлүк патриоттуулук, биримдүүлүк изилдөөгө алынган эпостордун өзөктүү идеясы.

Пайдаланылган адабияттар:

1. А. Жуматурду. “Ушул доор жуңго манасчыларын текшерүү абалынан баяндама”. – Бейжин. 2008.
2. Абдракунов Т. Бабалардан калган сөз. Кыргыз фольклору жөнүндө макалалар. – Фрунзе: Адабият, 1990.
3. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун историзми. – Фрунзе: Илим, 1987.
4. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. – Фрунзе: Илим, 1981.
5. Абдылдаев Э. “Манас” эпосунун эпикалык формулалары. Бишкек: Шам, 1997.
6. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983.
7. Айтматов Ч. Т. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу. // “Манас”. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча 1 китеп. – Фрунзе, 1978.
8. Акматалиев А. “Манастын” жети осуяты. Избранное II т. – Бишкек, 1998.
9. Акматалиев А., Мусаев С. Эл байлыгы – элге. Кит.: “Кожожаш”. I т. “Эл адабияты” сериясы. – Бишкек, 1996.
10. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери. – Фрунзе: Илим, 1988.
11. “Ала-Тоо” Кыргыз руху. – “Манас”. (Адабий изилдөөлөр, табылгалар, эскерүүлөр). – Бишкек, 1995.
12. Ботояров К. Көөнөргүс мурас. – Бишкек, 1996.
13. Жайнакова А. “Манас” эпосундагы патриархалдык-феодалдык мамилелер. – Бишкек: Илим, 1997.
14. Жайнакова А. “Сейтек” – “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүгү. – Фрунзе: Илим, 1984.

15. Жайнакова А. “Семетей” эпосунун тарыхый-генеалогиялык негизи. – Фрунзе: Илим, 1982.
16. Жайнакова А. С. Каралаевдин айтуусундагы “Семетей”, “Сейтек” эпосторунун бөтөнчөлүгү. Кит.: Варианты эпоса “Манас”. “Манас” эпосунун варианттары. – Фрунзе: Илим, 1988.
17. Жумалиев К. Ж. Бекбаева А. А. “Манас” эпосундагы достук идеясынын чагылдырылышы. Кит.: “Манас” – улуу рух. – Б., 1999.
18. Исмаилов О., Акматалиев А. Каныкейдин баатырдык мүнөзү. Кит.: Алп манасчы Саякбай Каралаев. – Бишкек, 1995.
19. Караев Ө. “Манас” эпосунун жаралышы жана анын доору. // “Кыргыз маданияты”. 1988, 18-август.
20. Кыдырбаева Р. З. “Манас” эпосун комплекстүү изилдөө маселелери. – Бишкек, 1994.
21. Кыдырбаева Р. З. Алгы сөз. // “Манас” энциклопедия. I т. – Бишкек: Шам, 1995.
22. Кырбашев К. “Манас” – илим дүйнөсүндө. – Бишкек, 2001.
23. Кырбашев К. “Манас” эпосунун стили. – Фрунзе: Илим, 1983.
24. Кырбашев К. М. Чокморовдун айтуусундагы “Семетей” эпосунун өзүнчөлүгү. Кит.: Варианты эпоса “Манас”. “Манас” эпосунун варианттары. – Фрунзе: Илим, 1988.
25. Кырбашев К. Манасчы Жусуп Мамай. – Бишкек, 1997.
26. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Фрунзе: Илим, 1973.
27. Кыргыздар. (Санжыра. Тарых. Салт.). I китеп. – Бишкек, 1991.
28. Кыргыздар. Кытайдагы кыргыздардын санжырасы, тарыхы, мурасы жана салты. IV китеп. – Бишкек, 1997.
29. “Манас” – Энциклопедия. – Бишкек: Шам, 1995.
30. “Манас” эпос – океан. 1000-летию эпоса “Манас” посвящается. – Бишкек: Илим, 1994.

31. “Манас” эпосу – дүйнөлүк маданий казынанын керемет кенчи. – Бишкек, 1995.
32. “Манас” эпосу боюнча илимий макалалар жыйнагы. II. (Араб арибинде). – Шинжаң эл басмасы, 1998.
33. “Манас” эпосу жөнүндө. Илимий иликтөөлөр жана макалалар. – Бишкек: Илим, 1994.
34. “Манас” эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. – Фрунзе: Илим, 1966.
35. “Манас” эпосунун 1000 жылдыгына уюштурулган илимий конференциянын материалдары. – Бишкек, 1995.
36. “Манас” эпосунун окуяларынан кыскача баян. (Араб арибинде). – Шинжаң эл басмасы, 1995.
37. М. Борбугулов “Манас” эпосу: башаттары, эволюциясы. – Бишкек. 2004.
38. Мамбеттурду Мамбетакун. Кыргыз адабият тарыхы (араб арибинде). – Шинжаң эл басмасы, 1996.
39. Мамыров М. Саякбай Каралаевдин “Манас” эпосунун идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү. – Фрунзе: Илим, 1962.
40. Мамыров М. “Семетей” эпосу – “Манас” трилогиясынын экинчи бөлүгү. – Фрунзе: Илим, 1963.
41. Мусаев С. “Манас” жомогу уруу түзүлүшүнүн учурунда. – Бишкек, 1999.
42. Мусаев С. “Манас” кыргыз элинин баа жеткис маданий эстелиги. // Кыргызстан эстеликтери. Илимий популярдуу жыйнак. 2-чыгарылыш. – Фрунзе, 1974.
43. Мусаев С. Чоң манасчы Саякбай жана ал айткан вариант. Кит.: “Манас”. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча I китеп. – Фрунзе, 1984.
44. Орозобекова Ж. “Манас” эпосундагы тулпардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары. – Бишкек. Шам, 1996.

45. Сарыпбеков Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү. – Фрунзе, 1977.

Т Е К С Т Е Р:

1. Жусуп Мамай “Семетей”. 2-китеп. – Бишкек, 1995.
2. Жусуп Мамай “Семетей”. 3-китеп. – Бишкек, 1995.
3. Жусуп Мамай. “Семетей”. 1-китеп. – Бишкек, 1995.
4. Каралаев С. “Семетей”. 1,2-китептер. – Фрунзе, 1987.
5. Каралаев С. “Семетей”. 1,2-китептер. – Фрунзе, 1989.
6. “Манас” Кыргыз элинин баатырдык эпосу (С. Каралаевдин варианты боюнча). Академиялык басылыш. – Бишкек: Кыргызстан, 1995.
7. “Манас” Кыргыз элинин баатырдык эпосу (С. Орозбаковдун варианты боюнча). Академиялык басылыш. – Бишкек: Кыргызстан, 1995.
8. Тыныбек Жапый уулу. Семетей. – Б., 1994.
9. Чокморов М. “Семетей”. – Кол жазмалар фондусу. Инв. №219. 4-дептер. 36-б.
10. Ыса Жумабек уулу. “Семетей”. – Бишкек, 1994.
11. Эшмат Мамбетжусуп. Семетей. – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003.

Диссертациялык иштин темасы боюнча жарык көргөн эмгектер:

1. «Манас» эпосу. Уйгур тилинде кара сөз котормосу // «Мурас» журналы. – Үрүмчү, 2000-ж. – №1, 2001-ж. – №5.
2. «Манас» эпосунун окуяларынан кыскача баян. – Шинжаң эл басмасы, 1995.
3. «Манастын» белгилүү варианттарындагы Көкөтөйдүн ашы (кытай тилинде) // Улуттар адабият изилдөөсү журналы. – Пекин, 2003. – №3, Шинжаң кыргыз адабияты журналы. – Үрүмчү, 2002. – №6.
4. «Олжобай менен Кишимжандын» көркөм аткаруучулугу «Семетей» эпосу менен байланышы // «Тил жана котормо» журналы. – 2002. – №3.
5. «Семетей» эпосу жөнүндө баян (кыргыз тилинде) // Тил, адабият жана искусство маселелери. – КРУИАнын Ч.Айматов атындагы тил жана адабият институту. 2010. - №1-2.
6. «Чигитей» эпосу. (Ж.Мамай варианты, 8-урпак бөлүгү. Кыргыз тилинде). – Шинжаң эл басмасы, 1995.
7. Ж.Мамайдын устаздары. (жапон тилинде). // Нагойа Гакуин университет журналы. – Жапония, 2010. – № 1.
8. Жуңго кыргыз элдик ырлар жыйнагы (ыргыз тилинде, биргелешкен авторлукта). – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2004.
9. Жуңго кыргыздар эл ооз адабият энциклопедиясы. (кытай тилинде, биргелешкен авторлукта). – Пекин, 2008.
10. Залкар манасчы Жусуп Мамай (кыргыз тилинде). – Пекин, 2007.
11. Залкар манасчы Жусуп Мамай (кытай тилинде). – Ички моңгол университет басмасы, 2002.
12. Залкар манасчы Жусуп Мамай. Китепте: Кыргыздар. Түзгөн Кеңеш Жусупов. 4-т. (кыргыз тилинде), 1997, Шинжаң эл басмасы, (уйгур тилинде), 1994. –155-198-беттер, Жапония. Нагойа Гакуин университети журналы (жапон тилинде), 2000. № 1-2 жана манасчынын 75,80,85,90 жашын куттуктоо жыйынына атап чыгарган кыргыз

тилиндеги Гезит жана журналдын атайы баш бет тааныштыруу макалалары.

13. Каныкейдин көркөм образы жөнүндө баян (кыргыз тилинде) // «Манас» боюнча илимий макалалар жыйнагы, 1-китеп. – Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы, 1991, «Манас» боюнча тандалган илимий макалалар жыйнагы. – Үрүмчү (кытай тилинде), Шинжаң эл басмасы, 1992.
14. Кыргыз улутунун той салты жана замандык кубулушу. – Үрүмчү, 1997, (кытай жана англис тилинде) эл аралык илимий конференциянын макалалар жыйнагы.
15. Кыргыз эл жөө жомоктор жыйнагынын 4-китеби. (кыргыз тилинде, биргелешкен авторлукта). – Шинжаң эл басмасы, 1998.
16. Кыргыз эл ооз адабиятынын жалпы түрлөрү (кытай тилинде). – Пекин: Шаңву, 2008. – 64-72-б., (кыргыз тилинде) Шинжаң кыргыз адабияты журналы. Үрүмчү, 2006. – №6.
17. Манастын тили – орошон тил // «Тил жана котормо» журналы. – 2004. – №2.
18. Манасчы Эшмат Мамбетжусуп (кыргыз тилинде) // Тил, адабият жана искусство маселелери. – КРУИАнын Ч.Айматов атындагы тил жана адабият институту. 2010. - №1-2.
19. Мифологиялык образдардын данеги – Айчүрөк (кыргыз тилинде) // «Манас» боюнча илимий макалалар жыйнагы, 2-китеп. – Үрүмчү, 1995, (кытай жана англис тилинде) «Манас» боюнча илимий макалалар жыйнагы. Үрүмчү, 1994, «Ала-Тоо» журналы. – Кыргызстан, 1995.
20. Өчпөс өнөрдүн өткүр таланты (кыргыз тилинде). – Китепте: «Семетей». – Кызылсуу кыргыз басмасы, 2009.
21. Улуттук мурас – түбөлүктүү Манас // Кызылсуу кыргыз адабияты журналы. – 2004. – №2, (казак тилинде) «Мура» журналы.– 2004. – №4.
22. Эпос менен өткөн өмүр. (Кытайлык манас изилдөөчү – Лаңйиң) (кыргыз тилинде) // «Кызылсуу» гезити. – Артыш. – 2007, 29-апрел, (кытай тилинде) Пекин: Минзубо, 2007. – 2-май.

23. Эр Төштүк эпосунун улуттук вариантты жана анын көркөм өзгөчөлүгү.
– Пекин (кытай тилинде) // «Байыркы чыгармалар изилдөөсү»
журналы. – 2006. – №4, (кыргыз тилинде) Шинжаң кыргыз адабияты
журналы. – Үрүмчү. – 2005. – №5.
24. Эшмат Мамбетжусуптун «Семетей» эпосу (кыргыз тилинде). –
Кызылсуу кыргыз басмасы, 2003.